

Vilniaus universitetas
Istorijos fakultetas
Senovės ir Viduramžių istorijos katedra

Tomas Čelkis

Magistro darbas

Teritorijos samprata ir teritorinės valstybės formavimasis
Lietuvoje XIV – XVI a.

Darbo vadovas: doc. dr. Rimvydas Petrauskas

Vilnius 2007

Turinys

Įvadas.....	3
I. Viduramžių valstybės samprata ir Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė.....	17
II. LDK teritorializacijos procesas XIV – XVI a.....	24
1. Ankstyvosios LDK struktūra ir teritorijos sampratos bruožai.....	24
2. Vokiečių ordinas LDK kaimynystėje.....	29
3. LDK teritorializacijos pradžia.....	32
4. Vytauto laikų valstybės sienų nustatymo akcija.....	35
5. LDK delimitaciniai procesai XV a. 4 deš. – XV a. pab.	38
6. LDK vakarinės dalies delimitacinių procesų „pertrauka“ XV a. 2 pus. – XVI a. 3 deš.	40
7. XVI a. LDK teritorijos vakarinės dalies delimitaciniai procesai.....	41
8. LDK teritorijos rytinės dalies teritorializacijos ir delimitacijos procesai 1.....	44
9. LDK teritorijos rytinės dalies teritorializacijos ir delimitacijos procesai 2.....	47
10 LDK teritorializacijos link.....	48
III. Valdžia ir teritorija LDK – ar galimos trys valstybės teritorijos įsisavinimo pažinimo prieigos?.....	50
Išvados.....	56
Šaltiniai ir Literatūra.....	61
Summary.....	67

Įvadas

Tyrimo problema

Lietuvos istorijos tyrimuose didelis dėmesys skiriamas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) valstybės genezei ir institucinio valstybingumo raidos istorijos tyrimams. Tačiau nėra aktualizuotas svarbus klausimas – santykis tarp besiformuojančios institucinės valdžios ir erdvės, kurioje ji reiškiasi – valstybės teritorialumo problema. Galimas kontrateiginys, jog šiais darbais užsiima Lietuvos istorijos kartografai, tačiau iš esmės tokie tyrimai yra vizualus teritorinių faktų konstatavimas, neapžvelgiant istorinio proceso raidos ir konjunktūrų, lėmusių valstybės erdvės susidarymą bei kaitą. Formuluotinas ašinis - probleminis klausimas: koku principu vyko valstybės teritorijos įsisavinimas – teritorializacijos procesas? Klausimas suponuoja ir kitų klausimų kėlimą: kokie veiksniai sąlygojo teritorializacijos proceso raidą ir jo intensyvumą; ar galima teritorializacijos procesą skirstyti į etapus. Kas yra teritorializacijos procesas? Istoriografijoje ši problema nėra tinkamai įvertintas ir yra vertas išsamesnio tyrimo.

Tyrimo objektas

Darbo tyrimo objektas yra LDK teritorializacijos procesas XIV – XVI a., valstybės teritorijos ir valdančiojo sluoksnio sąryšis.

Darbo tikslas

Ištirti teritorijos sampratą ir teritorinės valstybės formavimąsi Lietuvoje XIV – XVI a.

Uždaviniai

Siekiant užsibrėžto tikslo, darbe bus sprendžiami šie uždaviniai:

- a) Remiantis istoriografija apžvelgti viduramžių Europos valstybių teritorialumo tapsmą bei Lietuvos valstybės susidarymo teorijas, pateikti tyrimo kriterijus;
- b) Ištirti LDK teritorializacijos procesą XIV – XVI a. Išsamiai nagrinėjant: ankstyvosios LDK struktūrą ir teritorijos sampratos bruožus, Vokiečių ordino, kaip LDK kaimyno, egzistavimo reikšmę, LDK teritorializacijos pradžią, Vytauto laikų valstybės sienų nustatymo akciją, XV a. 4 deš. – XV a. pab. LDK delimitacinius procesus, LDK XV a. 2 pus. – XVI a. 3 deš. delimitacinių procesų „pauzės“ klausimą, XVI a. LDK teritorijos vakarinės dalies delimitacinius procesus, LDK teritorijos rytinės dalies teritorializacijos ir delimitacijos procesus;

- c) Nustatyti svarbiausius Lietuvos valstybės centrus Vytauto ir Aleksandro laikais. Tai atliekama lyginant: 1.) Vytauto ir Aleksandro itinerarijus, 2.) bažnyčių fundavimo lokalizaciją LDK, minėtų valdovų valdymo metais ir 3.) besiformuojančių valstybės pareigybių lokalizaciją.

Tyrimo aktualumas

Tema priskirtina istorinės geografijos bei politinės geografijos tyrimų šakoms. Lietuvos istoriografijoje paskutinis išsamesnis darbas (neįskaitant kartografinių tyrimų) yra Onos Maksimaitienės knyga¹. Tačiau ir šis nepasižymi originalumu, nes beveik nesiskiria nuo tyrimų, kuriuose nagrinėjami LDK ir užsienio valstybių santykiai. Istorikė beveik negvildena istorinės geografijos problemų. Tuo tarpu Vakarų Europos istoriografijoje tokio pobūdžio darbų yra nemažai, kas rodo temos aktualumą medievistų tarpe*. Kitas temos aktualumo motyvas yra tas, jog Lietuvos istoriografijoje tokio tipo darbo nėra, o šis tyrimas kaip tik ir parodys LDK teritorinės valstybės tapimą. Temos mokslinį naujumą dalinai remia ir tai, jog į problemą žvelgiama per istorinės – politinės - geografijos prizmę. Darbas pasitarnaus istorijos, geografijos bei geopolitikos mokslams. Kita vertus temos naujumą palaiko tai, jog darbe gausiai naudojami solidžių Prancūzijos medievistų darbai, tuo tarpu Lietuvos istoriografijoje plačiausiai naudojami anglakalbių, rusakalbių, Vokietijos, ir Lenkijos šalių istorikų darbai.

Pridurtina, jog darbe siekiama problemą matyti integraliai, gretinant LDK atvejį su Europos valstybių atvejais ir atvirkščiai.

Chronologija

Darbo chronologija yra XIV - XVI a. Pirmosios LDK teritorijos limitacinės sutartys atsirado XIV a., nuo tada galima pradėti kalbėti apie Lietuvos teritorinio tapimo pradžia. Tuo tarpu XVI a. viduryje LDK atsiranda teritorinės valstybės idėja. Susiformuoja linijinė valstybės siena, gimsta teritorinės valstybės samprata, įdiegiama 1564 – 1566 m. teisminė - administracinė sistema, kaip vienalytės teritorijos susiformavimo požymis ir valstybės teritorializacijos etapo baigtis. Taip pat minėtini ir kiti XVI a. lūžiniai faktai: Lietuvos statutai, Ponų tarybos susiformavimas, valstybės ūkio reformos. Visa tai yra esminiai, kokybiniai XVI a. uždaro teritorinės valstybės požymiai.

¹ O. Maksimaitienė, Lietuvos istorinės geografijos ir kartografijos bruožai, Vilnius, 1990.

*V. Europos medievistų darbai čia neaptariami, nes tai bus apžvelgta atskirame istoriografijos skyriuje.

Metodologija

Darbo rašymo metodologija skirstytina į du žanrus: šaltiniotyrinį ir istoriografinį, juodu tarpusavyje derinant. I darbo skyrius rašytas istoriografiniu žanru, kuriame taikytas racionaliosios rekonstrukcijos (RR) metodas. Rašant istoriją stengiamasi taikyti, sugretinti, sintetinti įvairias jau egzistuojančias logines teorines struktūras ar koncepcijas, siekiant optimalios logikos². Toks tyrimas susideda iš analitinių konstrukcijų. Pasak Gintaro Kabelkos RR kompetencija apsiriboja teorizavimo rezultatų lygmeniu.³ Dažnu atveju tai būna koncepcijų sintetinis, kadangi, kaip teigia autorius, praeities teorijų interpretacijos, kurių svarbiausias bruožas yra pirmtakų išdėstytų koncepcijų aktualizavimas ir „pervertimas“ į šiuolaikinę filosofinę kalbą⁴. Tokiu pačiu žanru rašomas ir III darbo skyrius, tik yra naudojamas koreliacinis – komparatyvinis metodas.

Šaltiniotyrinio žanro tipui priskiriamas II skyrius, kuriame remiamasi analitiniu, šaltinių kritikos, komparatyvos, retrospektyvos metodais.

Darbo tema reikalauja „skolintis“ (kurti) ir taikyti teoretikų suformuluotus valstybių teritorializacijos modelius, nes siekiama išvengti taip pasitaikančios aprašomosios darbo metodologijos.

Ginamieji teiginiai

Darbas paremtas išankstinėmis prielaidomis, kurios formuluotos remiantis Vakarų Europos medievistų teoriniais modeliais. Taip elgtis skatina esama LDK istoriografijos padėtis, nes temai tiesiogiai tinkamos ir pavyzdinės literatūros nėra.

- a) LDK teritorializacijos procesą galima pažinti nagrinėjant valstybės delimitacinių procesų raidą. Tai parodo valdančiojoje viršūnėje besiformuojančią vienalytės teritorijos idėją.
- b) Ankstyvajame valstybės raidos etape galinga vieno centro valdžia teritorijas įsisavino jėga, bet šis įsisavinimas buvo sąlyginis. Nutolusios teritorijos nuo galios centro buvo periferijos. Į jas skverbtasi militarinės jėgos pagalba ir tiek plačiai, kiek leido militarinė energija. T.y. kol nesusiduriama su kita stipria kaimynine jėga. Susidūrimas kelia mažiausiai dviejų galios centrų teritorinių interesų konfliktą ir brėžia teritorines sienas.

² Žr. G. Kabelka, Racionalioji rekonstrukcija ir filosofijos istoriografija, in: *Logos*, 2006, spalio – lapkritis, nr. 48, p. 197.

³ Ibid.

⁴ Žr.: Ibid., p. 201.

- c) Kitas teritorijų „dalybų“ žingsnis - diplomatija, dėka kurios palaipsniui klostosi valstybės teritorija. Formuojasi vienalytės teritorijos idėja. Kuriasi valstybės vidaus struktūros organizmas, vidinės administracijos mechanizmas, teisinė sistema, ekonomikos pažanga ir visa tai atspindi teritorijos įsisavinimo laipsnį.
- d) Ankstyvuojų LDK valstybės periodu valdovas šalį valdė keliaudamas, taip žymėdamas savo galios ribas. Valdovo itinerarijai rodo svarbiausius LDK valstybės politinius centrus, kuriuose valdovas apsistodavo.
- e) Bręstant Lietuvos valstybei formavosi pareigybių sistema. Lokalizuojant LDK pareigybių sklaidą teritorijoje nustatytinas valdžios ir teritorijos santykis.
- f) Bažnyčios parapijų, diecezijų kūrimas ir sklaida LDK taip pat išreiškė valdančios viršūnės ir ankstyvosios valstybės teritorijos santykį. Krikščionybė valdovų rankose buvo politinis įrankis. Trijų (b., c., d.) kriterijų palyginimas ir koreliacijos laipsnis išryškina svarbiausius LDK valstybės valdžios centrus.

Darbo struktūra

Darbas skaidomas į tris skyrius. Pirmojo skyriaus paskirtis yra kontekstinio vaizdinio pateikimas. Remiantis Vakarų Europos literatūra yra rekonstruojamas bendras Viduramžių teritorinės valstybės modelis. Tuo tarpu, kiek leidžia Lietuvos istoriografija, šiame kontekste yra aptariamas ir LDK atvejis. Skyrius išryškina tolimesnio tyrimo kriterijus pateikiančius analizės ir mąstymo kryptis.

Antro darbo skyriaus paskirtis – atskleisti LDK teritorialumo tapsmą. Poskyryje (posk. 1) bendrais bruožais pristatomas iki teritorinės valstybės susidarymo Lietuvoje egzistavusi teritorijos samprata bei valstybės struktūra.

Neturint išsamių duomenų apie Lietuvos valdančiojo sluoksnio teritorijos įsisavinimo bei administravimo dalykus, remiamasi Ordino atveju, kuriuo siekiama paaiškinti LDK probleminius klausimus (posk. 2). Ordinas Lietuvos teritorializacijai darė didelę įtaką, nes tvirta LDK teritorializacija prasidėjo žemėse, kurios buvo vokiečių kaimynystėje. Išsiaiškinus LDK, iki teritorinės valstybės susidarymo, teritorijos sampratą, tenka pereiti prie LDK teritorializacijos proceso užuomazgų aiškinimo (posk. 3). Kitas tyrimo žingsnis yra Vytauto laikais vykdytos valstybės sienų nustatymo akcijos (posk. 4), žyminčios valstybės teritorinį tapsmą, analizė. Šiame etape nustatomo politinės vakarinės LDK dalies sienos.

Po Vytauto laikų LDK limitaciniai procesai iki XVI a. 3 deš. nebuvo tokie intensyvūs. Tad penktame poskyryje aptartas šis etapas ir sienų atnaujinimo ypatybės.

Tačiau svarbu nustatyti priežastis lėmusias limitacinių procesų, kartu ir valstybės teritorializacijos, intensyvumą. Ši analizė atliekama šeštame poskyryje.

Septintame poskyryje nagrinėjamas XVI a. kilusio limitacinių – atnaujinamųjų procesų bumai, jo priežastys, pasekmės bei reikšmė. Visi šie poskyriai atskleidžia vakarinės LDK teritorijos dalies teritorializacijos procesą. Tuo tarpu apie rytinės dalies teritorializaciją tenka kalbėti ne taip plačiai, nes pirmų skyrių įdirbis ir gauti rezultatai papildo rytinės LDK dalies teritorialumo aiškinimą.

Aštuntame poskyryje rytinės LDK teritorializacijos klausimas nagrinėjamas problema matant per Lietuvos – Maskvos santykių aiškinimą. Tačiau šių dviejų kaimynių santykių aiškinimas nepateikia galutinių rytinės LDK dalies teritorializacijos raidos atsakymų. Todėl tai tenka daryti kitame poskyryje (posk. 9) apžvelgiant likusios rytinės LDK dalies teritorinį tapsmą, kuris nebuvo santykių su Maskva derinimo išdava.

Paskutiniame (posk. 10) nuosekliai išdėstomas bendra II skyriaus rezultatų teorija, kuri iškristalيزuoja skyriaus esmę.

Trečio darbo skyriaus uždavinys – naudojant specifinę tyrimo metodologiją nustatyti pagrindinius LDK politinius centrus bei jų išsidėstymą valstybės teritorijoje. Gauti duomenys labai papildo II skyriaus 1 posk. rezultatus.

Istoriografija

Temai tinkamos literatūros, kurioje analizuojama LDK teritorializacijos problema, nėra. Paminėtini kartografų nuopelnai tyrinėjant LDK teritorijos ploto kaitą⁵. Tačiau kartografų darbai mažai kuo pasitarnauja, nes nėra kalbama apie valstybės teritorialumo tapsmą. Juos plačiau aptarinėti nėra tikslinga. Gana gausi Vakarų Europos istorikų ir teoretikų darbų grupė, kurie LDK tyrimams galėtų būti pavyzdžiai, o jų sukurtas teorijas pravartu recituoti ir taikyti Lietuvos atvejui.

Temai aktualios istoriografijos bazė skaidytina į grupes: valstybės teritorialumo tapsmą nagrinėjanti (ar tik fragmentiškai paliečianti) literatūra; problemos nagrinėjimui tinkami teoriniai darbai. Kiekviena grupė skaidytina dar į du tipus, tai LDK istoriografija bei visuotinė Viduramžių istoriografija, siūlantys konceptualias tyrimo kryptis.

⁵ Žr.: V. Chomski, 1613 m. Lietuvos žemėlapis. Jo analizė ir vertinimas Lietuvos kartografinio vaizdo raidoje, Vilnius, 2004; A. Bieliūnienė, Lietuva žemėlapiuose, Vilnius, 2002; P. Gaučas, Lietuvos istorijos atlasas, Vilnius, 2001; A. Stanaitis, Lietuvos istorinė geografija, Vilnius, D. 1 – 1999, D. 2 – 2002.

Valstybės teritorialumo tapsmą atskleidžia valstybės delimitaciniai procesai. Todėl apžvelgtina LDK sienų istorijos literatūra.

Istoriografijoje LDK sienų problematikai skiriamas nemažas dėmesys. Tačiau pagrindinis istorikų, geografų, kartografų uždavinys yra nustatyti LDK sienų lokalizaciją konstatuojant faktus. Tuo tarpu delimitacinių procesų vertinimą, kaip vienalytės valstybės teritorijos formavimosi požymių, yra pasigendama. Ši problema mokslininkų tarpe yra aplenkiama. Literatūroje randami tik studijų skyriai arba straipsniai, kur iš dalies kalbama apie LDK limitacijos procesus.

Chronologiškai apie ankstyviausias baltų genčių teritorijų ribas ir teritorijos suvokimą yra rašę archeologai. Valdemaras Šimėnas⁶ ir Vladas Žulkus⁷ teigia, kad baltų genčių gyvenamos teritorijos buvo išpraustos tarp masyvių geografinių objektų, miškų, pelkių, upių, kurios skirdavo ir, daugeliu atvejų, izoliuodavo gyvenamus plotus. Kita vertus, anot Žulkaus, baltų pasaulėžiūra lėmė tarpgentinių dykų ilgalaikiškumą, nes daugelis miškų buvo laikomi šventa - mirusiųjų pasaulio erdvė. Šalia jų statyti šventi akmenys ir stabai.

Yra publikuotas archeologų Algirdo Girininko ir Vido Semėno darbas apie XIII a. Lietuvos teritorijos limitacinį Rėkučių gynybinių įtvirtinimų ruožą, kuris skyrė Lietuvos valstybės teritoriją nuo kaimyninių žemių⁸. Istorikas Artūras Dubonis knygoje „Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai“, taip pat kalba apie Rėkučių gynybinius įtvirtinimus ir remdamasis empirine medžiaga nurodo, jog ruožas buvo saugomos Lietuvos valdovo tarnybinių žmonių.⁹ Taip autorius atskleidžia faktą, jog teritorijos buvo saugomos.

Išsamiau apie LDK sienų ženklavimo tipologiją yra rašęs Edvardas Gudavičius knygoje „Žymenys ir ženklai Lietuvoje XII - XX a.“¹⁰. Paminėtina, kad istorikas išskiria sienų raidos fazes, kurios skaitytojui yra užuomina apie LDK teritorializacijos raidą, bet teiginio neišplėtoja. Rokas Varakauskas, nagrinėdamas Lietuvos ir Livonijos santykius XIII - XVI a., aptaria sienų nustatymo diplomatinių derybų procesą tarp LDK ir Livonijos,

⁶ V. Šimėnas, Vakarų Lietuvos tarpgentinės teritorijos, in: *Aktualūs kultūros paminklų tyrinėjimų uždaviniai*, Vilnius, 1988, p.41 - 47 (Toliau: V. Šimėnas, Vakarų Lietuvos tarpgentinės teritorijos).

⁷ V. Žulkus, Tarpgentinės dykros ir mirusiųjų pasaulis baltų pasaulėžiūroje, in: *Vakarų baltų archeologija ir istorija*, Klaipėda, 1989, p.107 - 114 (Toliau - V. Žulkus, Tarpgentinės dykros).

⁸ A. Girininkas, V. Semėnas, XIII a. Rėkučių gynybinis įrenginys, in: *Kultūros paminklai*, Vilnius, 1995, D. 2, p. 31 - 33 (Toliau - Rėkučių gynybinis įrenginys).

⁹ A. Dubonis, Ankstyviausi duomenys apie leičius ir jų tarnybą, in: Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai, Vilnius, 1998, p. 68 - 82 (Toliau - A. Dubonis, Ankstyviausi duomenys apie leičius).

¹⁰ E. Gudavičius, Ribų žymėjimas XIII - XVI a., in: Žymenys ir ženklai Lietuvoje XII - XX a., Vilnius, 1980, p. 91 - 98 (Toliau - E. Gudavičius, Ribų žymėjimas XIII - XVI a.).

kuriose atspindi abišalis siekis užtikrinti ramų pasienio gyventojų gyvenimą¹¹. Tačiau tyrėjui labiau rūpi valstybių konflikto sprendimo būdai, diplomatijos niuansai, o ne teritorialumo problema. Panašaus pobūdžio, bet kur kas išsamesnį, straipsnį yra parašęs Zenonas Ivinskis – „Kovos bruožai dėl Žemaičių ir jų sienų“¹². Darbas plačiausiai atspindi Žemaitijos priklausomybės klausimą XIV - XVI a. Straipsnyje dominuoja sienų suderinimo tarp Lietuvos ir Ordino problema. Istorikas aptaria tarpvalstybinius derybų procesus, sienų žymėjimą bei jų reikšmę minėtoms valstybėms. Stengiamasi nuodugnai apžvelgti ankstyvosios tarpvalstybinės teisės bruožus. Pastebėtina, kad autorius, skirtingai nei kiti tarpukario Lietuvos istorikai, Žemaitijos nelaiko tiesiogiai integralia LDK teritorija, o išryškina dalinį žemaičių autonomiškumą, kuris matomas žemaičiams savarankiškai ginant savo kraštą. Analizuodamas sienų nustatymo procedūras autorius pabrėžia paprotinės teisės reikšmę tarpvalstybinių santykių mastu¹³.

Kaip Lietuvos, taip ir užsienio istorikai nėra skyrę atskiros monografijos Lietuvos sienų sampratos problematikai. Baltarusijos istorikas Alegas Dzernovičius yra parašęs straipsnį apie 1542 m. LDK ir Livonijos limitacinį procesą¹⁴. Tyrinėtoju rūpi sienų nustatymo procedūrų niuansai, kurie yra minimi Pirmajame Lietuvos Statute (PLS). Autorius telkiasi į „senovės“ ir senų žmonių liudijimų tradicijos aiškinimą. Tačiau apie limitacijos procesus ir teritorialumo klausimus, plačiąja prasme, nekalba.

Lenkijos tyrinėtojas Ludwikas Kołankowskiis Žygimanto Augusto¹⁵ gyvenimo istorijai skirtoje knygoje kalba apie XVI a. LDK delimitaciją, bet istoriką domina tik sienų lokalizacijos klausimai. Tačiau neblogai yra aptariamas sienų žymėjimo procesas.

Konceptualesnis yra Jano Jakubowskio straipsnis „Administracinių ribų kaitos pavyzdys Lietuvoje XVI amžiuje“¹⁶. Nurodoma, jog vidinė kolonizacija buvo svarbus veiksnys modifikuojantis valstybės vidinę administracinę struktūrą, taip pat ir valstybių teritorijas. Straipsnyje pristatomas ginčo dėl sienų tarp LDK ir Lenkijos pavyzdys.

¹¹ R. Varakauskas, Lietuvos ir Livonijos santykiai XIII – XVI a., Vilnius, 1982, p. 233 - 244 (Toliau - R. Varakauskas, Lietuvos ir Livonijos santykiai).

¹² Z. Ivinskis, Kovos bruožai dėl Žemaičių ir jų sienų, in: *Athenaeum*, Kaunas, 1936, t. 6, p. 54 - 117 (Toliau - Z. Ivinskis, Kovos bruožai dėl Žemaičių).

¹³ *Ibid.*, p. 67.

¹⁴ А. Дзерновіч, Выкарыстанне працэдурных нормаў I – га Статута Вялікага Княства Літоўскага пад час демаркацыі дзяржаўнай мяжы ВКЛ з Лівоніяй, in: Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha. Sud. I. Valikonytė, L. Spteronavičienė, Vilnius, 2005, p. 243 - 248.

¹⁵ L. Kołankowski, Granice Wielkiego Księstwa Litewskiego, in: Zygmunt August wielki książę Litwy do roku 1548, Lwow, 1913, s. 264 - 287.

¹⁶ J. Jakubowski, Przykład zniennosci granic administracyjnych na Litwie w. w. XVI, in: *Ateneum Wileński*, t. 10, Wilna, 1935, s. 161 - 164 (Toliau - J. Jakubowski, Przykład zniennosci granic).

Istorikas Sewerynas Wyslouchas knygoje „Teritorijos ir ribų raida Kobrynės pavieta iki XVI a. vidurio“¹⁷, taip pat nagrinėjo vidinės kolonizacijos procesus ir pateikė sienų atsiradimo teoriją. Kolonizuojant dykras iš skirtingu šalių pusių, kurių platybės skirdavo valstybes, ir taip kolonistams susiduriant būdavo sukuriama siena¹⁸. Matyti, kad prieškario Lenkijoje istoriografijoje istorinės geografijos klausimai buvo aktualūs. Tai atitiko bendrą Vakarų istoriografijos raidą.

Platesnio pobūdžio darbą apie Lietuvos ir Lenkijos pietrytinės sienas yra parašęs Andrzejus Dziubiński¹⁹. Straipsnyje analizuojamas valstybinių sienų sureguliuojimo klausimas XV - XVI a. tarp Lenkijos, Lietuvos, Krymo, Moldavijos ir Turkijos. Darbas praplečia sienų sampratos akiratį bei parodo atvejį, jog XVI a. jau buvo rūpinamasi ir aneksuotų sričių delimitacija.

Konceptualus Noros Berand darbas apie XI - XIV a. kultūrinės - politinės sienas, kurios buvo brėžiamos tarp krikščioniško ir pagoniško pasaulių²⁰. Popiežius siekė ginti krikščionis nuo pagonių ir taip formavo politinių bei strateginių geopolitinių sienų ideologiją. Vokiečiai atsikėlę į Pabaltijį čia atnešė teritorinės valstybės viziją, kuri darė didelę įtaką ir LDK²¹.

Temai aktualūs yra užsienio valstybių pavyzdžiai, kaip Grzegorz Myśliwskiego darbas „Linijinės sienos atsiradimas ir raida Mazovijoje (XII vid. - XVI a.)“²². Autorius nagrinėja linijinės sienos atsiradimą Mazovijoje. Jis sureikšmina „gyventojų demografinį priaugį ir galimybę disponuoti žeme“²³. Vidinės kolonizacijos indėlių valstybių teritorializacijos procesams akcentuoja ir Jerzis Rajmanas²⁴. Tyrinėtojas analizuoja teritorinių sienų raidą rytinės Europos dalyje. Jo nuomone svarbus yra pasienių susiformavimo niuansas. Taip matyti, jog palengva seko žemės „fondas“, o kolonizacija

¹⁷ S. Wyslouch, *Rozwój granic i terytorjum powiatu Kobryńskiego do połowy XVI wieku*, Wilno, 1930, s. 3-31 (Toliau - S. Wyslouch, *Rozwój granic i terytorjum powiatu Kobryńskiego*).

¹⁸ Žr.: *Ibid.*, s. 10.

¹⁹ A. Dziubiński, *La province Turque d'Aqkerman – nouveau facteur politique et economique sur les confins meridionaux de l'Etat Polono – Lituanien au XVI siecle*, in: *Revue Roumaine d'histoire*, Bucarest, 1996, t. 35, No. 34, p. 137 – 148 (Toliau - A. Dziubiński, *La province Turque d'Aqkerman – nouveau facteur politique et economique*).

²⁰ N. Berand, *Defens de la Chretiente et naissance d'un identite Hongrie, Pologne et peninsele Iberique au Moyn Âge*, in: *Annales HSS*, septembre - octobre, 2003, No. 5, p. 1009 – 1027 (Toliau - N. Berand, *Defens de la Chretiente*).

²¹ Žr.: *Ibid.*, p. 1015 - 1016.

²² G. Myśliwski, *Powstanie i rozwój granicy liniowej na Mazowszu (XII pol. XVI w.)*, in: *Kwartalnik historyczny*, 1994, t. 3, s. 3 - 24 (Toliau - G. Myśliwski, *Powstanie i rozwój granicy liniowej na Mazowszu*).

²³ Žr.: *Ibid.*, s. 13.

²⁴ J. Rajman, „*In confinio terrae*.“ *Definicija i metodologiczne aspekty badań nad średniowiecznym pograniczem*, in: *Kwartalnik historyczny*, 2002, t. 1, s. 79 – 96 (Toliau - J. Rajman, „*In confinio terrae*.“).

plito į pasienius, kur ne visada buvo saugu gyvent. Istorikas leidžia suprasti, kad pasienis yra vienas linijinės sienos atsiradimo požymių.

Kita istoriografijos grupė yra Europos istorikų darbai, kuriuose kalbama apie Viduramžių valstybių teritorializaciją, valstybių valdymą. Šie darbai temos rašymui yra aktualūs pavyzdžiai teikiantys naudingą informaciją. Minėtini „Analų mokyklos“ atstovai, tradiciškai skiriantys daug dėmesio geografijai Georges Duby ir Roberto Mandrou ir jų darbas „Prancūzijos civilizacijos istorija“²⁵. Atskleidžiamas Prancūzijos valstybės ir jos teritorialumo klostimasis Viduramžiais. Aptariamas karaliaus domeno susiformavimas ir reikšmė valstybės formavimuisi. Išsamiai nagrinėjami karaliaus galios raiškos principai teritorijoje, atskleidžiant valdžios ir teritorijos santykį Prancūzijoje. Problema nagrinėjama į ją žvelgiant ir per ekonominę prizmę. Prancūzija kai kuriais niuansais, valstybės ir valdžios istorija, yra panaši į LDK, o raktinis saitas, jog abi valstybės pretendavo, o vėliau turėjo dideles teritorijas, kurių įsisavinimo modeliai yra gana panašūs.

Istorikas Fernandas Braudelis taip pat yra aptaręs Prancūzijos identiteto problemą²⁶. Į problemą žvelgia istorinės – politinės geografijos žvilgsniu. Išsamiai aptaria geografijos įtaką valstybės formavimuisi, analizuoja teritorijos apgyvendinimo ir įsisavinimo klausimus.

Pierreas Nora yra sudaręs daugiatomius Prancūzijos istorikų studijų rinkinius, kuriuose nagrinėjami valstybės susidarymo, karaliaus valdžios, teritorialumo klausimai. Antai Bernardas Guenée nagrinėja feodaliųjų teritorijų ribų atsiradimą, kartu aptardamas ir Prancūzijos karaliaus domeno, o vėliau ir valstybės sienas²⁷. Pateikia sienų ir ribų atsiradimo priežastis. Tačiau istorikas teritorialumo vystimąsi laiko nulemta ne tik politinių konjunktūrų, bet ir bažnyčios administracinio tinklo sklaidos. Darbe išsamiai analizuojamas Prancūzijos karalystės teritorijos sienų tapsmas.

Nūdienos Prancūzijos istorinės geografijos autoritetas Danielis Nordmanas yra išdėstęs savo poziciją valstybės sienų atsiradimo ir nacionalinio identiteto klostimosi klausimais²⁸. Istorikas grindžia mintį, kad teritorijos uždarumas skatina vidinio bendrumo

²⁵ G. Duby, R. Mandrou, *Histoire de la Civilisation Française. Moyen age – XVIe siècle*, Paris, 1972, t. 1. (Toliau - G. Duby, R. Mandrou, *Histoire de la Civilisation Française*, t. 1).

²⁶ F. Braudel, *L'Identité de la France. Espace et histoire*, Paris, 1990 (Toliau - F. Braudel, *L'Identité de la France*).

²⁷ B. Guenée, *Des limites féodales aux frontières politiques*, in: *Les lieux de mémoire. II Le Nation* (red. P.Nora), Paris, 1986, p. 11 – 33 (Toliau - B. Guenée, *Des limites féodales aux frontières politiques. Les lieux de mémoire. II Le Nation*).

²⁸ D. Nordman, *Des limites d'État aux frontières nationales*, in: *Les lieux de mémoire. II Le Nation* (red. P.Nora), Paris, 1986, p. 35 - 61 (Toliau - D. Nordman, *Des limites d'État aux frontières nationales. Les lieux de mémoire. II Le Nation*).

jausenos formavimąsi bei stiprėjimą. Lietuvos atveju šios konceptualios išvalgos duoda minčių LDK problemų svarstymams.

Istorikas Alainas Boureau analizuoja karaliaus instituto atsiradimą ir reikšmę valstybei²⁹. Aptariamas ankstyvasis valstybės valdymo keliaujant modelis bei jo samprata, karaliaus titulo samprata ir visuomenės požiūris į valdovą. Dėstoma apie karaliaus, kaip teisės šaltinio, reiškinį bei pateikiamas karaliaus – mediatoriaus tarp Dievo ir jo šalies tikinčiųjų vertinimas. Kitaip tariant Boureau atskleidžia „karaliaus“ termino sampratą Viduramžiais.

Kitas istorikas Alainas Guéry nagrinėja valstybės sampratą istorijos procese, aptardamas Viduramžių laikus³⁰. Pateikia valdovo – valdžios ir teritorijos – valstybės santykio analizę.

Be visų šių plačiau aptartų autorių darbų, tyrime naudojami ir kiti užsienio istorikų kūriniai, kuriuose galima rasti naudingų minčių darbo rašymui.

Paminėtina ukrainiečio Mykolo Krikuno knyga apie XV - XVIII a. Podolės, Volynės, Braclavos, Kijevo vaivadijų ribas ir jų kaitą³¹. Darbas priskirtinas kartografinių tyrimų kategorijai, nes aptariama vaivadijų ribų lokalizacija bei lokalizacijos pokyčiai. Rusijos istorikas Vladimiras Temuševas yra skyręs straipsnį Viduramžių valstybių teritorijų ir sienų raidos aptarimui, nagrinėjant XIII – XIV a. Maskvos atvejį³². Tačiau darbe apsiribojama minėtais amžiais nutiestų Maskvos sienų, kaip faktų, konstatavimu. Nenustatomos ir nepateikiamos limitacijos proceso priežastys, nors straipsnio pavadinimas ir „žada“ solidų tyrimą. Šie, aprašomojo pobūdžio darbai, yra naudingi akiračio parplėtimo ir faktų įsisavinimo prasme.

Atskirai tenka pakalbėti apie istorinės geografijos tyrinėtojus, kurie nuo žymaus vokiečių geografo Fridricho Ratzelio laikų yra daug rašę apie valstybių genezę, teritorializacijos procesus, valstybių teritorijų sampratą. Jų indelis į mokslo pažangą yra didžiulis, o teorijos ir koncepcijos vertingos tiek istorikams, tiek politologams.

Pirmasis tarpukario Lietuvos istorinės geografijos, geopolitikos ir civilizacijų tyrinėtojas buvo Kazys Pakštas. Mokslininkas nagrinėjo geografijos zonų, kuriuose

²⁹ A. Boureau, *Le Roi*, in: *Les lieux de mémoire. III Les France. De L'archive à l'emblème* (red. P.Nora), Paris, 1992, p. 785 – 817. (Toliau - A. Boureau, *Le Roi*, *Les lieux de mémoire. III Les France*).

³⁰ A. Guéry, *L'État*, in: *ibid.*, p. 819 – 867 (Toliau - A. Guéry, *L'État*, *Les lieux de mémoire. III Les France*).

³¹ М. Крикун, *Адміністративно – територіальний устрій правобережної України в XV – XVIII ст.*, Київ, 1993.

³² В. Н. Темушев, *Определение территории и границ средневекового государства*, in: *Вестник Беларускага Дзяржаўнага Універсітэта*, Серыя 3, 2002, нр. 1, с. 21 – 26 (Toliau - В. Н. Темушев, *Определение территории и границ*).

atitinkamai auginamos tam tikros augalinės kultūros, reikšmę žmonijos istorijos raidai³³. Autorių domino ir valstybių sociumo psichologinė problematika, kurią Pakštas nagrinėjo geografijos ir geopolitikos kontekste³⁴. Mokslininko tyrimų spektras buvo platus. Daug rašė apie Lietuvos kultūrą, geopolitiką. Autorius įvertino tuometinę tarpukario Lietuvos geopolitinę situaciją, matė šalies padėtį tarptautinėje politinėje arenoje³⁵. Todėl net kėlė utopines idėjas apie galimą lietuvių kolonizaciją kituose kontinentuose³⁶. Mokslininko tyrimuose galima apčiuopti romantizmo ir utopinių idėjų dvasią, tačiau įvertinus to meto Lietuvos ir kitų smulkių Baltijos šalių padėtį Europos politikos kontekste, matyti, kad Pakštas buvo realistas.

Mokslinėje literatūroje istorinės geografijos autoritetai yra Jeanas Brunhes ir Camille Vallaux, kurie, regis, buvo Ratzelio idėjų sekėjai. Abu autoriai yra parašę kapitalinį darbą „Istorinė geografija“³⁷. Būna tik apgailestauti, kad šis veikalas, kuriuo savo tyrimuose rėmėsi ir Pakštas, nūdienos Lietuvos mokslo apyvartoje beveik neįvertintas. Autoriai pateikia tvirtus visuotinus valstybių raidos modelius bei koncepcijas. Išsamiai aptaria teritorinių valstybių atsiradimo priežastis, teritorinės administracijos bei teritorinių centrų formavimosi raidą, išryškina sostinių atsiradimo prielaidas. Pateikia teritorinių valstybių – teritorializacijos proceso koncepciją. Nuodugniai dėstyti knygos esmę nėra prasminga, nes šiuo veikalu yra remiamasi darbo rašyme, taikant autorių teritorinės valstybės formavimosi koncepciją Lietuvos atvejui.

Kiti naudotini teoriniai darbai yra Jacqueso Ancelio – „Sienų geografija“³⁸ bei dar vienas, labai panašus savo koncepcija, – „Politinė geografija“³⁹. Autorius išdėsto poziciją, jog valstybių atsiradimui ir raidai didelę įtaką turėjo geografinis faktorius. Tyrinėtojas siekia nustatyti, koks yra geografijos indėlis į teritorinių valstybių kūrimosi istoriją. Nevengiama daryti ir mintinius eksperimentus, kurie pagyvina tyrėjo dėstomą požiūrį. Vis tik istorikui šio tyrėjo darbai nėra tokie aktualūs, kaip geografijos ar geopolitikos dalykų specialistams, nors kai kurios išvalgos yra artimos ir medievistams.

³³ Žr.: K. Pakštas, Cukrus ir cukrinei augalai: istorinių, geografinių ir ekonominių atžvilgiu, Kaunas, 1928.

³⁴ Žr.: K. Pakštas, Klimatas ir moralinės žmogaus pastangos, Kaunas, 1929.

³⁵ Mokslininkas daug rašė apie to laiko Lietuvos politinę, geopolitinę situaciją. Žr.: K. Pakštas, Kultūra. Civilizacija. Geopolitika, sud. S. Gaižiūnas, Vilnius, 2003.

³⁶ K. Pakštas, Kame lietuviai galėtų dar kolonizuotis?, Kaunas, 1935.

³⁷ J. Brunhes, C. Vallaux, La Géographie de l'histoire, Paris, 1921 (Toliau - J. Brunhes, C. Vallaux, La Géographie).

³⁸ J. Ancel, Géographie des frontières, Paris, 1938.

³⁹ J. Ancel, Géographie politique, Paris, 1933 (Toliau - J. Ancel, Géographie politique).

Šaltiniai

Temai tinkamų šaltinių bazė nėra kompaktiška. Beveik visose šaltinių kategorijose yra atitinkamas kiekis naudingos medžiagos.

LDK teritorializacijos procesams tirti tinkami šaltiniai skirstytini į archyvinius ir publikuotus. Jie visi dar skirstytini į keturias grupes: naratyviniai tekstai, dokumentai, normatyviniai aktai ir laišškai.

Archyvinę medžiagą sudaro Lietuvos Valstybės Istorijos Archyve (F. Lietuvos Metrika) saugoma Lietuvos Metrikos 560-oji knyga, kurioje fiksuojama 1542 m. Lietuvos ir Livonijos sienų limitacijos sutartis.⁴⁰ Ją sudaro du aprašai. Pirmąjį galima vadinti siauroju dėl mažos apimties. Tikėtina, kad tai „juodraštinis“ sienos aprašo variantas. Antrasis – platusis, kuriame ta pati sienos linija aprašoma daug plačiau ir detaliau. Aktas pateikia žinias apie XVI a. LDK vidinės kolonizacijos raidą. Šaltinyje daug informacijos apie žemės įsisavinimo procesus, žmonių įkurdinimus - „užsodinimus“, paprotinės teisės normas bei kai kurių didikų žemėvaldos lokalizaciją. Taip pat yra sienos nustatyme dalyvavusių pareigūnų sąrašai, kurie gali pasitarnauti giminių istorijos tyrimuose.

Rašant darbą naudojami Lietuvos Metrikos archyviniai dokumentai iš Rusijos Valstybinio Senųjų Aktų Archyvo⁴¹. Pirmas aptartinas Lietuvos Metrikos XVI a. 5 deš. dokumentas, įrašo eiliškumo nr. 71, kuriame fiksuojami Lietuvos valdovo nurodymai sienų žymėjimo komisariams, kurie turėjo susitikti su Turkijos pareigūnais ir nustatyti valstybių sienas⁴². Dokumentas parodo derybinius niansus bei limitavimo procedūras, kuriose ryški paprotinės teisės reikšmė. Kitas 1542 m. archyvinis dokumentas (eiliškumo nr. 251) taip pat pateikia duomenis apie LDK ir Turkijos sienos atnaujinamo procedūras⁴³. Minimi pareigūnai, kurie kartu su Turkijos pasiuntiniais privalėjo susitikti, apžiūrėti ir pataisyti limitacines linijas. Abiejuose dokumentuose yra pateikiami dalyvavusių valstybės pareigūnų sąrašai, nurodomi jų rangai, o tai galėtų pasitarnauti giminių tyrimuose. Be to, aktas naudotinas kartografiniuose tyrimuose lokalizuojant rytines LDK sienas, nes apraše gausiai minimos vietovės. Trečias temai aktualus dokumentas iš šio archyvo yra LDK sienų

⁴⁰ Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas, F. Lietuvos Metrika. 560 knyga, l. 1-5 (siaurasis); l. 5-18 (platusis) (Toliau – LVIA, F. Lietuvos Metrika, kn. 560).

⁴¹ Rusijos Valstybinis Senųjų Aktų Archyvas. F. 389 (Lietuvos Metrika), s.v. 231, dokumentų eiliškumo nr. 71, 72, 251, 1540 – 1543 m. (Toliau - RVSA. F. 389 (Lietuvos Metrika), s.v. 231).

Nuoširdžiai dėkoju Lietuvos Statutų ir Lietuvos Metrikos tyrimo grupės darbuotojoms, ypatingai prof. I. Valikonytei ir mokslo darbuotojai L. Steponavičienei, už suteiktus šių dokumentų išrašus iš šio archyvo.

⁴² Ibid., 71 dokumentas, 1540 – 1543 m.

⁴³ Ibid., 251 dokumentas, 1542 m.

nustatymo sutartis su totoriais⁴⁴. Išsamiai fiksuojama nustatytos sienos linija, gausiai minimi vietovardžiai bei geografinių objektų pavadinimai. Kitokios informacijos išskyrus tai, jog kunigaikštis Simonas Olekovičius nusiuntė valdyti pasienio teritorijų vietininką Svirpliova, nėra. Šie dokumentai yra vieninteliai pateikiantys svarbią informaciją apie rytinėje LDK dalyje vykusius limitacinius procesus ne tik su Maskva, bet ir su kitomis kaimyninėmis valstybėmis.

Kiti naudoti archyviniai šaltiniai yra iš Prūsijos Slaptojo Archyvo (Geheimes Staatsarchiv, Preußischer Kulturbesitz)*. Tai XV a. 3 deš. Žemaitijos ir Vokiečių ordino sienos sutartys, dvi kopijos, kurių tekstai tarpusavyje mažai kuo skiriasi⁴⁵. Fiksuojami tarpvalstybiniai sienų aprašai, kitokios papildomos informacijos nėra. Kitas šaltinis iš to paties archyvo yra 1451 m. Ragainės kontūro laiškas Ordino magistrui.⁴⁶ Laiško turinyje atpasakojamas Lietuvos ir Ordino derybininkų sienos atnaujinimo procesas. Pateikiamas, nors ir neišsamus, sienos aprašymas, kai kurie derybų aspektai.

Darbo rašyme plačiausiai naudojami publikuoti rašytiniai šaltiniai. Juos galima apibudinti konkrečiau: valstybių sienų nustatymo sutartys, sienų nustatymo projektai, tarpvalstybinių santykių normalizavimo - taikos sutartys, tarpvalstybiniai derybiniai dokumentai – pasiuntinybės, įvairios juridinę galią turinčios tarpvalstybinio lygmens sutartys, normatyviniai - PLS⁴⁷. Temai ypatingai aktualūs tarpvalstybinio lygmens, atspindintys valdžios ir teritorijos santykį, juridinę galią turintys dokumentai. Tyrime plačiausiai naudojamas istorijos šaltinis yra Lietuvos Metrika (LM). LM - archyvas, kuriam priskiriami visi nuo XIV a. pab. iki 1794 m. Lietuvos didžiojo kunigaikščio raštinėje saugoti dokumentai. Ankstyvosios LM knygos vienintelės plačiausiai atskleidžia Lietuvos valstybės ir jos gyventojų praeitį. Publikuotos LM knygos yra puikus šaltinis ne tik istorikams, bet ir teisės istorikams, mokslininkams lituanistams, slavistams, demografams, kultūrologams, sociologams, ūkio tyrinėtojams, politologams. Šaltinis naudojamas ne tik Lietuvos istorijos tyrimuose, bet šį jį vertina ir Lenkijos, Baltarusijos, Rusijos, Ukrainos, Vokietijos, Latvijos mokslininkai.

Kita aktuali šaltinių rūšis, neturinti juridinės galios, yra naratyviniai šaltiniai, tačiau ši grupė labai maža. Ją sudaro vos vienas šaltinis, ištrauka iš Petro Dusburgiečio

⁴⁴ Ibid., 72 dokumentas, 1540 – 1543 m.

* Nuoširdžia dėkoju doc. R. Petrauskui už suteiktus dokumentų išrašus iš šio archyvo.

⁴⁵ Geheimes Staatsarchiv, Preußischer Kulturbesitz, OBA, 27875; 27894 (Toliau - Geheimes Staatsarchiv, OBA).

⁴⁶ Ibid., 10789.

⁴⁷ Pirmasis Lietuvos Statutas, Vilnius, 1991, D. 1 (Toliau – PLS, D. 1).

kronikos⁴⁸, kurioje aprašomos XIII a. Prūsijos žemių ribos. Taip pat naudojama šaltinių rūšis – laiškai⁴⁹. Tai Lietuvos didžiųjų kunigaikščių bei šalies pareigūnų susirašinėjimas su Vokiečių ordino vadovybe, sienų sureguliuavimo ir atnaujinimo klausimais. Poskyryje kiekvienas publikuotas šaltinis atskirai neapartinėjamas, nes tai dėstymo dalykas⁵⁰.

⁴⁸ Petri De Dusburg Cronica Terra Prussie, in: *Scriptores Rerum Prussicarum*, hrsg. Theodor Hirsch, Max Töppen, Ernst Strehlke, Leipzig, 1861, III, 2. (Toliau - Petri De Dusburg Cronica Terra Prussie).

⁴⁹ *Codex epistolaris Vitoldi magni duci Lithuania (1376 - 1430)*, ed. Antoni Prochaska, Cracoviae, 1882, t. 6, s. 707 - 708 (1425 m. Vytauto laiškas Ordino magistrui. Kalbama apie iškilusių matų problemą, kokie turi būti naudojami matuojant sieną.); s. 708 - 710 (1425 m. Vytauto laiškas Ordino magistrui dėl sienos matavimui tinkamų matų suvienodinimo.) (Toliau – CEV).

⁵⁰ Pateikiamas bendras publikuotų šaltinių rinkinių sąrašas. *Charttularium Lithuaniae res gestas magni dycis Gedeminne illustrans. Gedimino laiškai*, sud. Stephen C. Rowell, Vilnius, 2003 (Toliau – *Charttularium Lithuaniae res gestas*); CEV; *Codex diplomaticus Lithuaniae, Vratislaviae*, ed. Edward Raczyński, 1845 (Toliau - E. Raczyński, *Codex diplomaticus*); *Codex Diplomaticus Prussicus*, Königsberg, hrsg. Johannes Voigt, 1848, Bd. 3 (Toliau - J. Voigt, CDP); *Codex Diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatum Litvaniae*, ed. Maciej Dogiel, Vilnae, 1759, t. 5 (Toliau – M. Dogiel, CD, t. 5); *Kodeks dyplomatyczny księstwa Mazowieckiego*, Warszawa, 1863 (Toliau - KDK Mazowieckiego); *Lietuvos Metrika: Užrašymų 5 kn. (1427 - 1506)*, sud. Banionis Egidijus, Vilnius, 1993 (Toliau – LM Užr. 5 kn.); *Užrašymų 8 kn. (1499 - 1514)*, sud. Baliulis Antanas, Firkovičius Romualdas, Antanavičius Darius, Vilnius, 1995 (Toliau – LM, Užr. 8 kn.); *Užrašymų 15 kn. (1528 - 1538)*, sud. Artūras Dubonis, Vilnius, 2002 (Toliau – LM, Užr. 15 kn.); *Limites Regni Poloniae et Magni Ducatum Litvaniae*, ed. Maciej Dogiel, Vilno, 1758 (Toliau - M. Dogiel, *Limites*); *Liv,- Est- und Curländisches Urkundenbuch*, hrsg. Friedrihe Georg von Bunge, Reval, 1853, Bd. 1; Reval, 1855, Bd 2; Reval, 1859, Bd. 4; Riga, 1867, Bd. 5; Riga, Moskau, 1881, Bd. 7; Riga, Moskau, 1884, Bd. 8 (Toliau – LUB, Bd. 1,2..); *Pirmasis Lietuvos Statutas*, Vilnius, 1991, D. 1 (Toliau - PLS); *Scriptores Rerum Prussicarum*, hrsg. Theodor Hirsch, Max Töppen, Ernst Strehlke, Leipzig, 1861, III, 2 (Toliau – SRP, 1861, 2); *Volumina Legum*, Peterburg, 1859, t. 1 (Toliau - *Volumina Legum*); *Z. Wojtkowiak, Delimitacja Litewsko Kurlandzka z 1584 roku*, in: *Litvano Slavica Posnaniensia*, Poznań, 1989, t. 3 (Toliau - Z. Wojtkowiak, *Delimitacja Litewsko Kurlandzka z 1584 roku*); *Акты, относящиеся к истории Западной России (1340 - 1506)*, С. – Петербург, 1846 (Toliau - *Акты, относящиеся к истории Западной России*); *Археографический сборник документов относящихся к истории Северозападной Руси, Вильна, 1867, т. 1* (Toliau - *Археографический сборник документов, т. 1*); *Архивъ Юго – Западной Россіи, часть восьмая, т. 1, Кіевъ, 1893* (Toliau - *Архивъ Юго – Западной Россіи, т. 1*); *Литовская Метрика. 17 книга публичныхъ дель, Русская Историческая Библиотека, Юрьевъ, 1914, т. 30* (Toliau – РИБ, 7 kn. публичныхъ дель); *Метрика Великаго Княжства Литовскаго.(1545-1572), Книги посолская, Москва, 1843* (Toliau - MBKЛ, *Книги посолская*).

I. Viduramžių valstybės samprata ir Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė

Viduramžių mąstytojas Jeanas de Salisbury (*Jean de Salisbury*) XII a. buvo pirmasis parašęs veikalą „*Policratus*“ apie Viduramžių valstybės sampratą⁵¹. Jis apmąstė karaliaus galios ir visuomenės - viešųjų reikalų (*res publica*) santykį. Kitaip tariant pateikė Viduramžių valstybės modelį. Tačiau šio skyriaus tikslas ne Salisbury veikalo analizė, bet nūdienos mokslininkų sukonstruotų Viduramžių valstybės koncepcijų aptarimas. Siekiama atsakyti į klausimą – kas yra Viduramžių valstybė. Taip norima pateikti platesnį Viduramžių valstybės vaizdinį bei atskleisti valstybių „teritorializacijos“ termino sampratą, kadangi tai pasitarnauja tolimesnių darbo skyrių išsamumui bei išsikeltų tikslų atskleidimui. Kita vertus šis svarstymas pateiks tam tikrus kriterijus, kurias remiantis galima išsamiau kalbėti apie Lietuvos valstybės teritorinį tapsmą.

Valstybių teritorializacijos bei struktūrų formavimosi istoriografija yra siaura. Išsamaus darbo apie XIV – XVI a. Lietuvos valstybės teritorinį tapsmą nėra. Žinomi tik Lietuvos valstybės genezės darbai. Tuo tarpu pasirinkta tema reikalauja išsamesnio Viduramžių valstybės vaizdinio, padėsiančio atskleisti LDK valstybės teritorializacijos procesą. Vėlgi negalima išsiversti be užsienio istorikų sukonstruotų viduramžių valstybių teorijų.

Prancūzijos istorinės geografijos tyrinėtojai Brunhes ir Vallaux yra pateikia valstybės atsiradimo bei raidos koncepciją⁵². Mokslininkai į problemą žvelgia per istorinės geografijos prizmę, telkdami dėmesį į žmonių grupės – sociumo ir teritorijos sąryšį. Pateiktas modelis yra visuotinas, analizuojamą problemą matatoma makrožvilgsniu, konkrečios valstybės atvejis nenagrinėjamas. Pridurtina, jog dėstant autorių koncepciją yra įpimani ir detaliasniai kitų autorių aiškinimai apie Vakarų Europos valtybių teritorinį tapsmą, o kartu, kiek tai leidžia galimybės, siekiama pamatyti galimas Lietuvos atvejo tyrimo kryptis.

Pasak Brunhes ir Vallaux, pirmiausiai susidaro žmonių grupė vienijama bendrų interesų, kurioje išsikristalizuoja valdantis sluoksnis, būsimo sudėtingesnio aparato pradas⁵³. Mokslininkai politines organizacijas skirsto į – nomadus (*nomades*), kurie beveik neturi ryšio su teritorija, bet ilgainiui nomadai pereina į *demi-nomades* – pusiau sėslių

⁵¹ Žr. plačiau: A. Guéry, L'État, in: Les lieux de mémoire. III Les France. De L'archive à l'emblème (red. P.Nora), Paris, 1992, p. 830 – 831 (Toliau - A. Guéry, L'État. Les lieux de mémoire, III Les France).

⁵² J. Brunhes, C. Vallaux, La Géographie.

⁵³ Ibid., p. 270.

stadiją ir taip palaipsniui mezgasi ryšys su teritorija⁵⁴. Brunhes ir Vallaux teigia, jog ankstyvosios politinės organizacijos savo galios energiją kreipia kaimynų atžvilgiu⁵⁵. Tuo tarpu kaimynai savo galią taip pat kreipia kaimynų atžvilgiu, todėl kyla saugumo būtinybė⁵⁶. Politinė organizacija privalo pajėgti pati save išsaugoti, organizuoti kariuomenę. Jei toks politinis vienetas to padaryti nepajėgia jis žlunga⁵⁷.

Šiame kontekste galima talpinti Henriko Łowmiańskiego tyrimą apie Lietuvos visuomenės ir valstybės susidarymą⁵⁸. Istorikas akcentuoja lietuvių kariaunų plėšikavimą, sąlygotą menko žemdirbystės ir gyvulininkystės išsivystymo lygio, kuris buvo bene pagrindinis Lietuvos karinės diduomenės – nobilių praturtėjamo būdas⁵⁹. Tačiau nobiliai turėjo ir jiems dirbančius žmones, kurių dėka galėjo dalyvauti politiniame gyvenime, rengti karo žygius, į kuriuos buvo įtraukata ir giminė⁶⁰. Tuo tarpu karo grobis buvo kariaunininkų išlaikymo ir samdymo priemonė⁶¹. Turtas nobilius natūraliai išskyrė iš kitų ir ilgainiui jie imti suvokti karo vadais⁶². Todėl galima teigti, kad kurį laiką Lietuvos gentys, o vėliau ir susikūrusios Lietuvos valstybės organizacija egzistavo pusiau monadinio gyvenimo principu. Łowmiański teigia, jog ilgainiui lietuvių kariaunos jungdavosi į stambiasnes karines organizacijas⁶³. Panašiai dėsto ir istorikas Edvardas Gudavičius⁶⁴. Autoriaus teigimu, vidurio Europos barbarinėse visuomenėse tokia organizacija buvo iš karo vadų išaugusių kunigaikščių vadovaujamos kariaunos, o valstybės organizacija čia kurdavosi iš iškilusių stiprių vadinamųjų genčių kunigaikščių⁶⁵. Taip atsitiko ir Lietuvoje.

Brunhes ir Vallaux nurodo, jog valstybių kūrimąsi įtakoja ir tai ar politiškai aktyviame, ar politiškai pasyviame regione kurėsi valstybės⁶⁶. Regiono pasyvumo ar aktyvumo lygis priklausos nuo izoliacijos laipsnio⁶⁷. Politiškai pasyviuose regionuose

⁵⁴ Ibid., p. 277.

⁵⁵ Ibid., p. 270.

⁵⁶ Žr.: Ibid., p. 277.

⁵⁷ Žr.: Ibid., p. 272.

⁵⁸ H. Łowmiański, *Studja nad początkami społeczeństwa i państwa Litewskiego*, Wilno, 1931 - 1932, t. 1 - 2 (Toliau - H. Łowmiański, *Studja nad początkami*). Apie Łowmiańskiego indelį į Lietuvos istoriografiją žr. plačiau: E. Gudavičius, *Ar pasistūmėta sovietinėje istoriografijoje po Henriko Łowmiańskiego „Studijų apie Lietuvos valstybės visuomenės genezę“*, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 1998, t. 5, p. 7 - 21.

⁵⁹ H. Łowmiański, *Studja nad początkami*, t. 1, s. 173.

⁶⁰ Žr.: Ibid., t. 1, s. 308.

⁶¹ Žr.: Ibid., t. 1, s. 309.

⁶² Žr.: Ibid..

⁶³ Ibid., t. 1, s. 416.

⁶⁴ E. Gudavičius, *Mindaugas*, Vilnius, 1998 (Toliau - E. Gudavičius, *Mindaugas*). Istorikas plačiai recipuoja Łowmiańskiego pasiūlytą valstybės susidarymo teoriją.

⁶⁵ Žr.: Ibid., p. 112.

⁶⁶ Plačiau apie tai žr.: J. Brunhes, C. Vallaux, *La Géographie*, p. 287 - 291.

⁶⁷ Žr.: Ibid., p. 292.

kurtis valstybei ir egzistuoti yra lengviau, nes jai kyla mažesnės grėsmės. Tačiau pasyvūs regionai gali tapti aktyviais ir atvirksčiai.

Lietuvos atveju panašiai dėsto Łowmiański, kalbėdamas apie gentinės struktūros perėjimą į valstybinę santvarką. Jis čia aktualizuoja dvi Lietuvos gentis - Aukštaičius (sudarė: Lietuvos, Nalšios, Deltuvos, Upytės žemės) ir Žemaičius (sudarė: Ceklio, Karšuvos, Medininkų, Knituvos žemės), lokalizuoja jų žemes ir valsčius⁶⁸. Tačiau, pasak autoriaus, baltų valsčiai ir žemės vieni nuo kitų buvo labai izoliuoti, tarpusavio kontaktai buvo menki. Antai Ordinui užkariaujant baltų gentis nebuvo pastebimas bendras jėgų vienijimas gynybai, o pasyvus vykstančio kaimynų užkariavimo stebėjimas. Todėl istorikas mano, jog Lietuvos valstybė kūrėsi ne dėl siekio vienyti bendras jėgas gynybai prieš Ordiną, bet dėl taip paplitusių bendrų žygių į Rusiją organizavimo⁶⁹. Łowmiański teigimu, iki 1240 m. žygiai į Rusiją buvo plėšikiški, kariai jungėsi į kariaunas ir tai turėjo poveikį genčių politinei struktūrai⁷⁰. Iš nobilių ir jų šeimynos bei dalies liaudies formavosi profesionalių karių sluoksnis, kuris gyveno iš surenkamų mokesčių, o tam jau buvo reikalinga valstybinė organizacija arba buvo galima naudotis jau susiformavusia. Todėl lietuvių kariaunos ir pasuko į Rusiją, kur jau būta valstybės su fiskaline sistema. Tokios pat pozicijos laikosi ir Brunhes su Vallaux, nes jų teigimu, kiekviena besikurianti valstybės paprastai stenėgiasi perimti valstybės pirmtakės „giuvėsius“ - palikimą ir juo pasinaudoti⁷¹. Tačiau Lietuvai karinės jėgos laikymas Rusijoje buvo neigiamas, nes silpnėjo ryšiai su Lietuva. Suprasta, jog tokio fiskalinio aparato reikia ir Lietuvoje, kuris garantuotų kariaunų išlaikymą, o čia jau Mindaugo laikais kuriant tokią struktūrą, Łowmiański išvelgia Vokiečių ordino įtaką⁷². Gudavičiaus teigimu, visuotinis ir reguliarus pasėdžių įtvirtinimas Lietuvoje buvo ekonominis kariaunų įtvirtinimas – politinis šių teisių realizavimas⁷³. Kariaunų organizacijos, administracinės ir karinės valdymo struktūros susidarymas faktiškai reiškė jos priekyje esančio monarcho aukščiausios žemės nuosavybės susiklostimą (kontrolę teritorijoje)⁷⁴. Todėl, kaip matyti, Lietuvos valstybės kūrimasis buvo „išorinių“ procesų. Lietuviu į Rytus „viliojo“ karo garobi, kuris skatino organizacijos kūrimąsi, o Vakariniėje dalyje, nors ir ne iškato, bet vėliau buvo pereita į jau egzistuojančios politinės organizacijos išsaugojimą ginantis.

⁶⁸ H. Łowmiański, *Studja nad początkami*, t. 2, s. 99 – 104, 106.

⁶⁹ *Ibid.*, t. 2, s. 142.

⁷⁰ Apie tai plačiau: *Ibid.*, t. 2, s. 349 – 360.

⁷¹ J. Brunhes, C. Vallaux, *La Géographie*, p. 324.

⁷² H. Łowmiański, *Studja nad początkami*, t. 2, p. 352 - 356.

⁷³ E. Gudavičius, *Mindaugas*, p. 112.

⁷⁴ Žr.: *Ibid.*

Brunches ir Vallaux teigimu, vystantis valstybei palengva yra įsisavinamos teritorijos. Ankstyvos valstybės organizmas funkcionuoja erdvėje, kurios ribotumą apibrėžia geografiniai objektai⁷⁵. Tačiau tobulėjant valstybei bei jos aparatui, tobulėja ir karinis potencialas. Tokias valstybės teritorijos sienomis tampa susidūrimas su kita kaimynine jėga. Sprendžiant, mažiausiai dviejų jėgų, tarpusavio interesų suderinamumą yra brėžiama valstybių siena, kuri yra politinių jėgų, veikiančių atitinkamoje teritorijoje, konsensuso išdava. Sienos saugo valstybės teritoriją ir jos vidinį organizmą nuo išorinės destruktuvios jėgos, dėsto Brunhes ir Vallaux⁷⁶. Palaipsniui valstybės struktūra ima taikytis ir veikti uždaroje erdvėje. Autoriai nurodo, jog tokių valstybių teritorijas reikia skirstyti į aktyvias ir pasyvias zonas t.y. apgyvendintas ir neapgyvendintas žemes, kurių visuma sudaro teritoriją⁷⁷.

Toliau Brunhes ir Vallaux pereina prie vienalytės valstybės teritorinio tapimo procesų, kuris priklauso nuo teritorijos uždaro – limitacinių procesų ir vidinio mobilumo lygio teritorijoje – kelių⁷⁸. Keliai apjungia teritoriją ir tvirtina valstybės valdymo efektyvumą. Kuo geresnė komunikacija, tuo stabilesnis valstybės valdymas. Autoriams valstybės sostinės klausimas yra paskutinis. Pasak jų, sostinė yra ilgalaikio proceso išdava, ji yra: jėgos išlaikymo centras, dvasinis centras, materialinis centras⁷⁹. Dėja, šiuo klausimu apie Lietuvos atvejį nėra ką pridurti, nes nėra tam tinkamos istoriografijos. Tačiau Prancūzijos ekonomikos istorikas Benoîtas Santianas knygoje „Monetarinės sistemos klausimai Viduramžiais“ išdėstė ne tokio plataus konteksto, bet detaliasnę Viduramžių valstybės teritorinio tapimo koncepciją⁸⁰. Pasak autoriaus, atsiradęs žmonių bendruomeniškumas kuria politinę organizaciją, struktūrą, kuri veikia ir įsisavina būtinas teritorijas, tokioje erdvėje formuojasi tiek vidinis, tiek išorinis suverenitetas arba, kitaip tariant, valdžios struktūra, kuri ieškodama autonomiškumo darosi uždara⁸¹. Kita vertus valstybės vidinę tapimą skatina saugumo poreikis, besiformuojanti vietos teisės tradicija, ir atsakomųjų gynybinių jėgų organizavimo išlaikymas⁸². Tai vėlgi būtinybės modelis, nulemtas labiau išorinių nei vidinių jėgų. Matyti, jog istoriko teiginiai palaiko dėstyto Brunhes

⁷⁵ Žr.: J. Brunhes, C. Vallaux, *La Géographie*, p. 292.

⁷⁶ *Ibid.*, p. 338 – 339.

⁷⁷ *Ibid.*, p. 290.

⁷⁸ *Ibid.*, p. 330.

⁷⁹ *Ibid.*, p. 366.

⁸⁰ B. Santiano, *Les problèmes monétaires au Moyen Âge*, Paris, 1997. Prieiga internete: http://www.santiano.net/moyen_age/ma.pdf 2007 m. vasaris 13 d. 15:16 h. (Toliau - B. Santiano, *Les problèmes monétaires*).

⁸¹ B. Santiano, *Les problèmes monétaires*, p. 9.

⁸² Žr.: *Ibid.*, p. 9.

ir Vallaux koncepciją. Tačiau Santianas pateikia ir besikuriančių teritorinių valstybių vidines teritorialumo priežastis. Pirmas teritorinių valstybių formavimosi rodiklis yra politinio mastymo būtinybė, skatinanti valstybės vaizdinio formavimąsi⁸³. Prie to prisideda ir mokslo pažanga, nes valstybė ima tobulėti teisės kūrimo atžvilgiu. Todėl, anot Santiano, tai skatino valdovo galios augimą, institucijų kūrimą, valstybės vidaus ekonomikos bei monetarinės politikos pažangą⁸⁴. Autorius pabrėžia, jog kuriant uždara teritorinę valstybę yra būtinas stiprus materialinis - ekonominis pagrindas išlaikantis valdžios struktūrą. Toliau Santianas dėsto, jog teritorinei valstybei reikalinga delimituota teritorija, sauganti vidaus santvarką, ir taip formuojasi vidinė ekonomika ant kurios stovisi valstybės institucijos bei gynybinė karo jėga⁸⁵. Pasak autoriaus, Europoje teritorinės valstybės pradeda formuotis XII - XIII a.⁸⁶. Prie teritorializacijos procesų labai prisidėjo iškilusių stiprių miestų parama valdovams bei prekybinių ekonominių santykių pažanga. XII a. kylant komercijos lygiui, formavosi ekonominis individualizmas bei karalių remiantys miestai, kurie rodė naujų socialinių santykių formavimąsi⁸⁷. Teritorinių valstybių kūrimasis rodo valdovo autoriteto kylimą ir stambių feodalų bei bažnyčios galių apkarpyimą⁸⁸. Kuriantis teritorinėms valstybėms formavosi nauja karaliaus instituto ir teisės samprata. Antai jau XIII a. eruditų rašiniuose teigiama, jog „*karalius savo karalystėje yra imperatorius*“ - teritorijos suverenas⁸⁹.

Santianas, skirtingai nei Brunhes ir Vallaux, valstybių teritorinį tapsmą atskleidžia ir per kylančias naujas vidines valstybių konjungtūras – ekonominį bei mentaliteto pokyčius. Režiuuojant koncepcijų ir teorijų aiškinimą galima pacituoti Brunhes ir Vallaux teiginį: „valstybės sostinė yra kūno galva; sienos yra raumenų apvalkalas saugantis ir išlaikantis jėgą; keliai – komunikacija yra nervų sistema, kurie sujungia galvą su raumenimis ir taip valstybės kūnas juda“⁹⁰.

Neturime panašių Lietuvos atvejo teorijų, kurias būtų galima palyginti ir daryti naujas išvalgas bei naudoti kaip tyrimo kriterijus. Tačiau istorikas Oskaras Haleckis, remdamasis Matvėjaus Liubavskio tyrimais bei empirine medžiaga plėtojo LDK partikuliarizmo teoriją, kuri, nors ir ne visapusiškai, bet konceptualiai parodo Lietuvos

⁸³ Žr.: Ibid., p. 8.

⁸⁴ J. Brunhes, C. Vallaux, La Géographie, p. 366.

⁸⁵ B. Santiano, Les problèmes monétaires, p. 10.

⁸⁶ Ibid.

⁸⁷ Žr.: Ibid.

⁸⁸ Žr.: Ibid., p. 11.

⁸⁹ Žr.: Ibid., p. 20.

⁹⁰ Žr.: Ibid.

valstybės teritorijos sampratą⁹¹. Istorikas originaliu tyrimo principu, analizuodamas Lietuvos valdovų titulus, jų kaitą, kurie atskleidžia valdovo požiūrį į valdomą teritoriją, nustatė, jog LDK teritoriją sudarė trys pagrindinės dalis: „Tikroji Lietuva“, rusėniškos žemės - „*aneksais*“ ir Žemaitija⁹². Šis faktas istoriografijoje yra visuotinai priimtas, tačiau šias autoriaus interpretacijas galima pakreipti LDK teritorinio tapsmo analizės linkme.

Autoriaus tyrimas parodė, jog „Tikrosios Lietuvos“ teritoriją sudarė Vilniaus ir Trakų vaivadijos bei „išskyrus Podliasę (Palenkė), drauge su Brastos žeme, priklausė jai („Tikrajai Lietuvai“) vadinama Juodoji Rusia su Gardinu, Naugarduku ir t.t., smulkios Pagirio kunigaikštijėlės ir Minskas – drauge su valdomis prie Beržunės, vidurupio Dniepro ir Sožos aukštupio, atplėštomis nuo Smolensko, Seversko ir Kijevo žemių“⁹³. Tuo tarpu istorikas Jerzys Ochmańskis šiame aiškinime įžvalgią, jog Haleckis „Tikrosios Lietuvos“ išvestą rytinę sieną su rusėnais sukūrė mechaniškai sujungdamas Liubavskio tyrimų rezultatus su Stanislawo Kurzebos prielaidomis⁹⁴. Ochmańskis remdamasis gausiais duomenimis bei sintetindamas visus istoriografijoje egzistuojančius „Tikrosios Lietuvos“ rytinės dalies aiškinimus, pateikia savo XV – XVI a. „Tikrosios Lietuvos“ teritorijos apibrėžimą: „tai dvi etninės Lietuvos vaivadijos – Vilnius ir Trakai ir taip pat Brėslauja, Minskas, Naugardukas bei vadinamoji Juodoji Rusia (Volkoviskas, Slonimas, Kamienicas) ir Gardinas“⁹⁵. Tačiau istorikas nurodo, jog prie „Tikrosios Lietuvos“ priskirti rusėnų valsčius, esančius prie Dniepro vidurupio ir Pagirio kunigaikštijos bei Mstislaulio, negalima, nes trūksta įtikinamų įrodymų. Autoriaus nuomone vienintelė rusėnų teritorija⁹⁶ rytuose, patekusi į „Tikrosios Lietuvos“ sąstatą, buvo Minsko žemė⁹⁷. Ochmańskiu⁹⁸, iš esmės, Mindaugo laikų Lietuvos sienos sutapo su „Tikrąja Lietuva“ - LDK branduoliu, o

⁹¹ O. Halecki, Litwa, Ruś, Żmudz jako części składowe Wielkiego Księstwa Litewskiego, Kraków, 1916 (Toliaus - O. Halecki, Litwa, Ruś, Żmudz). Haleckis remiasi: М. К. Любавский, Областное деления и местное управление Литовско – Русского государства ко времени издания первого Литовского статута, Москва, 1893 (Toliau - М. К. Любавский, Областное деления и местное управление).

⁹² O. Halecki, Litwa, Ruś, Żmudz, s. 3 – 5.

⁹³ Ibid., s. 5, 14 – 17. Istorikas pažymi, jog gauti tvirtą atsakymą yra sudėtinga, nes trūksta istorinių šaltinių.

⁹⁴ J. Ochmański, Lietuvių etninė siena nuo padermių epochos ligi XVI amžiaus, in: Rytų Lietuva. Istorinių ir etnografinių studijų rinkinys, sud. A. M. Budreckis, Chicaga, 1980, t. 4, p. 121– 211 (Toliau - J. Ochmański, Lietuvių etninė siena). Leidimas lenkų kalba: Ochmański Jerzy, Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki plemiennej do XVI wieku, Poznań, 1981.

⁹⁵ Žr.: Ibid., p. 191.

⁹⁶ J. Ochmańskis rusėniškomis vadina todėl, kad padermių laikais jose lietuvių genčių apgyvendintos nebuvo, tad jo nuožūra tai buvo žemės, kuriose nuo seno gyventa rusėnų.

⁹⁷ Ibid., p. 189 - 190. Yra žinomas faktas, kad XVI a. Minsko pavietas nepriklausė Rusiai ir tai rodo dokumentuose sutinkamas išsireiškimas – „ten Minske“ buvo lygiareikšmis „ten Lietuvoje“, o iš Minsko (tuojau vietovėje prie Chotojevičių) jau išvažiuojama „į Rusią“, Polocko bei Vitebsko link. Apie tai tvirtina ir Motiejaus Strijkovskio žinios (1582). Todėl duomenys patvirtina tezę, jog Minskas priklausė „Tikrajai Lietuvai“. Tačiau kartu verčia ir ieškoti atsakymo į klausimą – kokios sąlygos lėmė Minsko tapimą „Tikrosios Lietuvos“ dalimi?

⁹⁸ Ibid., p. 191 – 192.

vėliau prijungtos rusėniškos žemės (kaip Polockas, Vitebskas, Kijevas) egzistavo dalinių - autonominių kunigaikštysčių statusu. Nepaisant to, Haleckiui taip pat „Tikrosios Lietuvos“ teritorija atitiko Mindaugo laikų „Lietuvą“, nes būtent šioje teritorijoje tvirtai reiškėsi vėlesnio valdovo Gedimino valdžia⁹⁹. Tačiau, pasak Haleckio, nuo Gedimino laikų valdovo titulaturoje atsirado du tituliniai terminai - „*Lietuvos ir Rusios karalius*“, kas rodo abiejų pavadinimų priešpastatymą¹⁰⁰. Haleckio teigimu, šio valdovo laikais prijungtos teritorijos buvo aneksai, nes ir tolimesnių valdovų tituluose Rusios terminas pasiliko¹⁰¹. Ši Gedimino laikų titulatura leidžia teigti, kad jo valdymo metais (1316 – 1341 m.) jau egzistavo tam tikra valdomos „Lietuvos“, kaip vienos teritorijos termino samprata, nes Rusios minėjimas gali rodyti valdovo suvokimą, jog rusėniškuose žemėse jo valdžia nėra tokia tvirta, kaip „Lietuvoje“. Tai atspindi valdovo savivoką, valdomų teritorijų vertinimą ir žemių rotacijos principą. Visa tai suponuoja teritorinio mastymo požymius. Tuo tarpu trečia LDK dalis buvo Žemaitija¹⁰². Ši teritorija Lietuvos valdovų buvo dovanojama Ordinui ir vėl revindikuojama. Visumoje matyti, jog ši teritorija buvo artima, bet prireikus ją buvo galima atiduoti. Antai Vytautui prijungus ją prie Lietuvos, ši ėmė save traktuoti atskira dalimi šalia „Lietuvos“, valdomą vieno valdovo, kurį žemaičiai matė kartu ir „kaimynu“ ir galiausiai Kazimiero laikais tapo partikulairia LDK dalimi su daliniu autonomiškumu.

Haleckio tyrimo interpretacija rodo Gedimino laikais susiformavusią valdovo, kaip vieno teritorijos savininko sampratą (regalija); Gedimino laikais atsirado valdomų teritorijų rotacija – „Lietuva“ ir „Rusia“, kuriose valdovo galios tvirtumas skirėsi, bet nepriklausomai nuo to jis buvo jų valdovas.

Skyrius pateikė tolimesnį darbo kontekstą, bei tyrimo gaires. Taip pat parodė, jog Vakarų Europos teoretikų koncepcijos yra taikytinos Lietuvos atvejo tyrimui. Kita vertus išryškėja dalis kriterijų, kuriais remiantis galima analizuoti Lietuvos teritorializacijos tapsmą.

⁹⁹ O. Halecki, Litwa, Ruś, Żmudz, s. 3 - 12.

¹⁰⁰ Žr.: Ibid., s. 5.

¹⁰¹ Ibid., s. 6.

¹⁰² Ibid., s. 25 – 43.

II. LDK teritorizacijos procesas XIV – XVI a.

Šiame darbo skyriuje siekiama atskleisti LDK teritorijos sampratą bei valstybės teritorizacijos procesą.

1. Ankstyvosios LDK struktūra ir teritorijos sampratos bruožai

Istoriografijoje vieningai nurodoma, jog valstybė pradeda formuotis nuo krašte įsitvirtinusio stipraus valdovo žemės – *valdovo domeno*¹⁰³. Domenas - valstybės teritorijos pagrindas. Svarbus Gudavičiaus teiginys, jog etinėje teritorijoje susikūrusi valstybė ima veikti ir plėstis į jai etniškai artimą erdvę¹⁰⁴. Lietuvos atveju tai buvo baltų žemės, jas siekta įtraukti į besikuriančios valstybės organizacinį mechanizmą. Tikrai Lietuva susidūrė su vokiečių kolonijomis, kurios taip pat vykdė baltų teritorijų įsisavinimo procesą, bet ne etniniu pagrindu¹⁰⁵. Todėl Gediminas titulavosi žiemgalių valdovu: „<...> Gedeminne, Dei gratia Lethphanorum Ruthenorumque rex, princeps et dux Semigalliae“¹⁰⁶. Be to ir Ochmanskis teigia, jog po 1290 m., išsikvėpus žiemgalių sukilimui prieš vokiečius, dalis žemgalių persikėlė į Lietuvą¹⁰⁷.

Pasak Rimvydo Petrausko, Gedimino laikais formavosi valdovo regalijos¹⁰⁸. Ankščiausiai realizuotos valdovo regalijos Lietuvoje, regis, buvo pilių statymo ir „niekieno“ žemės regalijos¹⁰⁹. Pastaroji leido pradėti valstybės vidinės kolonizacijos procesą – besiformuojančios teritorinės valdžios pagrindu¹¹⁰. Išsamių dokumentų, kuriuose būtų tiesiogiai kalbama apie pirmąsias valdovų regalijas, nėra, tačiau tai apčiuoptina Gedimino laiškuose. Atvejais, kai valdovas į LDK kviečia užsienio amatininkus žadėdamas

¹⁰³ Žr.: J. Le Goff, Le territoire, in: A. Burguiè, J. Revel, Histoire de la France. La longue duree de l'État, Paris, 2000, p. 20 (Toliau - J. Le Goff, Le territoire (skyrius), Histoire de la France); E. Gudavičius, Mindaugas, 11 – 87 (istoriografijos aptarimas).

¹⁰⁴ E. Gudavičius, Mindaugas, p. 112 – 113. Taip pat žr.: Z. Ivinskis, Kovos bruožai dėl Žemaičių, p. 80.

¹⁰⁵ Ordino valstybės kūrimosi modelis buvo kitoks. Valstybė kilo ne iš etninių grupių bei politinės organizacijos brandumo. Vokiečiai įgyvendino turimą teorinę valstybės idėją. Ordino valstybės organizmas, lygintinas su modernios valstybės organizacija. Apie baltų vienijimąsi/vienijimą žr. plačiau: J. Ochmanskis, Senoji Lietuva, Vilnius, 1996, p. 63 – 87 (Toliau - J. Ochmanskis, Senoji Lietuva).

¹⁰⁶ LUB, Bd. 1, s. 142, 1323 m. Šitokia Gedimino titulūrų dokumentuose sutinkama dažnai.

¹⁰⁷ Žr.: J. Ochmanskis, Senoji Lietuva, p. 68.

¹⁰⁸ R. Petrauskas, Ankstyvosios valstybės struktūros Lietuvoje XIII amžiuje – XV amžiaus pradžioje, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2005, t. 16, p. 22 (Toliau - R. Petrauskas, Ankstyvosios valstybės struktūros).

¹⁰⁹ Žr.: *Ibid.*, p. 22. Apie regalijų klostymąsi Lenkijoje kalba istorikas Juliuszas Bardachas, jis dėmesį telkia į regalijas kaip ekonominių faktorių. Žr. plačiau: J. Bardach, Le formalion et les structures de l'etat Polonais du X jusqu'au XIIe siècle, Spoleto, 1983, s. 235 – 240.

¹¹⁰ Žr.: *Ibid.*

jiems duoti žemės: „<...> fratrum minorum exstirpationem terre nostre [Gedimino – T.Č.] igne combusserunt“¹¹¹; „<...> Hiis omnibus prescriptis volumus terram dividere, unicuique secundum suam dignitatem“¹¹²; <...> Vortmer sprac he [Gediminas – T.Č.]: Ich late leunen an mime lande enem ieweliken minschen na sinen seten unde na siner E“¹¹³. Tai leidžia kalbėti apie valdovo teritorijos – vieno žemės savininko – valdytojo savivokos atsiradimą. Kita vertus apie tai informuoja 1323 m. Gedimino taikos sudarymas su Ordinu, kur išvardijus valdomas teritorijas, Gediminas jų vardu pareiškia savo poziciją¹¹⁴. Vakarų Europos atveju, pasak Le Goffo, valdovo regalijų sistema buvo besiformuojančios teritorinės valdžios išraiška, teisė kitus žemių valdytojus, feodalus, stūmusi į antrą planą; valdovas buvo teritorinės santvarkos ir taikos garantas, palaikantis besiformuojančios valstybės idėjos stabilumą¹¹⁵. Le Goffas skiria keturis pagrindinius Europos valdovų galios svertus: teisė, karinė jėga ir mokesčių politika¹¹⁶.

Istorinės geografijos tyrinėtojai Brunhes ir Vallaux nurodo, jog Viduramžių valstybės teritorija susidėjusi iš aktyvių – apgyvendintų ir pasyvių – neapgyvendintų zonų¹¹⁷. Tai aktualu ir LDK atvejui. Pasak Łowmiańskio, XIII a. Lietuva buvo menkai apgyvendinta, apie 3 žmonės 1 km², didelę teritorijos dalį sudarė dykros, pelkės ir kt.¹¹⁸. Kadangi ankstyvosios LDK istorijos rašto paminklų turime nedaug, tai suprasti padeda Ordino dokumentai, parodantys aktyviųjų zonų sampratą¹¹⁹. Vokiečių valdomų gyvenamų žemių ribų aprašymai rodo, jog aplink jas nebuvo kitų besiribojančių gyvenamų teritorijų, nes neminimi beveik jokie kaimynai su kuriais turėti kontaktai. Tai iliustruoja miesto *Upseden* ribų aprašas: „<...> villam Upsedes cum terminis suis, videlicet usque ad montem Virgenare per illud humectum descendendo in Zareykenbecke ad mare salsum, et hic istos terminos, pro veris distinctionibus suis [...] Ceterum quid est inter Lyva intrat Zareykenbecke, ad ordinem nostrum pertinebit, Lyva vero per rivum, qui dicitur Barthowe, ad Lethoviam ascendendo, et terram, quae nuncupata est Scoden per descensum, ubi Lyva

¹¹¹ Chartularium Lithuaniae res gestas, p. 16, 1323 m.

¹¹² Ibid., p. 48, 1323 m.

¹¹³ Ibid., p. 78, 1323 m.: <...> Tada jis ištarė daugiau žodžių: „Leidau visiems žmonėms gyventi savo žemėje pagal jų papročius ir teisę“.

¹¹⁴ Dokumentas: LUB, Bd 2, s. 151, 1323 m.

¹¹⁵ J. Le Goff, *Le territoire, Histoire de la France*, p. 25.

¹¹⁶ J. Le Goff, *Le instruments du pouvoir, Histoire de la France*, p. 117. Išsamiau apie kiekvieną žr.: Ibid, p.122 - 132. Be to paminėtina G. Duponto – Ferriero pozicija, nes jis taip pat skiria tris stambius valdovo regalinius prioritetus: teisė, mokesčiai, kariuomenė. Žr. plačiau: G. Dupont – Ferrier, *La formalion l'État français et l'unité française*, Paris, 1934, p. 22 – 24.

¹¹⁷ J. Brunhes, C. Vallaux, *La Géographie*, p. 284.

¹¹⁸ Apie demografija rašoma plačiau: H. Łowmiański, *Studja nad początkami*, t. 1, s. 95 – 103.

¹¹⁹ Dokumentas: LUB, Bd 2, s. 139 – 140, 1323 m. Peržvelgus gyvenamos teritorijos aprašą, susidaro bendras įspūdis, jog tai atskira, uždara erdvė.

intrat mare, ex ultraque parte ripae superius et inferius usque rivum, qui dicitur Hilge A“¹²⁰. Gyvenamos teritorijos ribas sudaro stambūs geografiniai objektai, kurie, iš esmės, žymėjo teritorijos plotą, o ne skyrė nuo kaimyninių gyvenviečių, nes jie neminimi. Teigtina, jog vokiečiai teritorijos aprašą sudarė pragmatiniais tikslais.

Toliau Łowmiański nurodo, jog apgyvendintų teritorijų tarpusavio kontaktai buvo maži¹²¹. Tai patvirtina ir Lietuvos archeologų tyrimai, jog tarpentinės negyvenamos dykros, skyrusios gyvenamas teritorijas, buvo pastovios ir ilgalaikės¹²². Tai nėra vien Lietuvos specifika, anot Georges Duby, Europoje kiekvienas kaimas buvo atskiras „pasaulis“¹²³. LDK delimitaciniuose dokumentuose sutinkami šventų giraičių minėjimai, patvirtinantys teritorijų archaiškumo požymius. Žymint valstybių sienas jos atitikdavo šventų giraičių pamiškes. Antai 1426 m. LDK ir Livonijos sienos aprašyme: „<...> der **hillige busche** (išskirta - T.Č.) stahn“¹²⁴; pagaliau 1541 m. atnaujinant LDK ir Livonijos sieną irgi minima giraitė: „<...> Ulterius procedendo deorsum similer a **luco** (išskirta - T.Č.), granicies directe procedunt“¹²⁵. Reinhardo Wenskaus teigimu, Prūsijoje šventieji miškai žymėjo gyvenamų žemių ribas, nes nesant gamtinėms riboms tai buvo aktualu¹²⁶. Antai tankiai apgyvendintoje Semboje buvo gausu nedidelių šventų giraičių arba šventų laukų, skyrusių gyvenvietes. Šalia kultinės buvo ryški ir praktinė reikšmė - negalima kirsti, nes išnyks riba.

Apgyvendintos teritorijos, nors ir ne visos, turėjo centrus. Pasak Petrausko, Lietuvoje centrų reikšmė išryškėjo XIV a. 1 pus., kai ėmė formotis valdovo pilių ir kiemų organizacija¹²⁷. Gynybiniai - strateginiai centrai dažnai statyti pasienyje¹²⁸. Tai rodo valdovo intenciją garantuoti taiką savo žemėse. Dalis žemių centrų buvo išlikę senieji gynybiniai pastatai, tačiau keičiantis Lietuvos valstybės politinei struktūrai, senosios pilys buvo neberemontuojamos ir apleidžiamos. Kilo nauji valdovų inicijuoti statiniai. XIV a. atsiranda mūrinės pilys, kurių statyba finansuota iš valdovų išdo¹²⁹. Pilys buvo ne tik

¹²⁰LUB, Bd. 1, s. 676 – 677, 1291 m.

¹²¹H. Łowmiański, Studja nad początkami, t. 2, s. 106.

¹²²Žr. plačiau: V. Šimėnas, Vakarų Lietuvos tarpentinės teritorijos, p. 41 - 46; V. Žulkus, Tarpentinės dykros, p.107 - 114.

¹²³G. Duby, R. Mandrou, Histoire de la Civilisation Française, t. 1, p. 38.

¹²⁴LUB, Bd. 7, s. 326, 1426 m.

¹²⁵M. Dogiel, Limites, s. 216, 1541 m.

¹²⁶R. Wenskus, Beobachtungen zur Verhältnis von Burgwall, Heiligtum und Siedlung im Gebiet der Prussen, in: *Studien zur europäischen Vor- und Frühgeschichte*, Neumünster, 1968, p. 322 - 323.

¹²⁷R. Petrauskas, Ankstyvosios valstybės struktūros, p. 22.

¹²⁸Žr. plačiau: G. Zabiela, Lietuvos medinės pilys, Vilnius, 1995, p. 9. Ypatingai svarbus Lietuvos pilių XIII – XIV a. lokalizacijos žemėlapis, apie pilių paskirtis ir funkcijas žr.: Ibid., p. 62 – 69.

¹²⁹Žr. plačiau: Ibid., p. 174 – 181.

gynybinio pobūdžio, bet valdovo galios bei atspirties taškai¹³⁰. Dubonio studija parodė, jog Lietuvoje egzistavo valdovo tarnybinių žmonių kategorija - *leičiai*, kartu su šaukstiniais kariais, sudariusi valdovo gynybinių centrų – tvirtovių įgulas¹³¹. Valdovas šių žmonių bei kariuomenės pagalba tvirtindavo savo valdžią jam mažiau pavaldžiose teritorijose, nors ir neretai sukeldavo vietinių bendruomenių nepasitenkinimą, bet tai buvo būdas vienyti ir valdyti kraštą. *Leičiai* saugojo ankstyvosios Lietuvos valstybės teritorijos „senąsias sienas“¹³². Apie tai yra kalbama vėlesniuose LDK teritorijos sienų aprašymuose, kur minimos „senosios sienos; seni ženklai“: „<...> Isti sunt **antiqui limites** (čia ir toliau išskirta mano – T.Č.) nostre terre Samaytarum per fluvium Memel usque in divisionem ipsius fluvii ubi dividitur in tres fluvios...“¹³³; „<...> Inter Livoniam vero, Samagitiam, Lithuaniam et Russiam limites sint: incipiendo a flumine dicto Heiligea, ubi dictus fluvius intrat mare, eundem fluvium ascendendo sursum ad **antiquos limites** inter Samagitiam, Lithuaniam, Russiam, ubi in Livoniam ab altera partibus tentos et servatos, non tamen ad illos limites, qui signatis sunt eo tempore, sed ad illos, qui **antiquitus** inter terras praedictas sunt servati“¹³⁴. Šios sienos buvo pirmos Lietuvos valstybės teritorijos gairės.

Ankstyvosios LDK valstybės valdymas buvo paremtas valdovo kelionėmis. Pasak Petrausko, ilgainiui atsirado valdovo vizituojamų centrų prioritetai, kuriose užsibūta ilgiau¹³⁵. Didžiojo kunigaikščio „sostinės“ samprata pirmą kartą išryškėja Gedimino valdymo metais: „<...> in civitate nostra regia dicta Vilna“¹³⁶; „<...> Datum in Castro nostro Vilna“¹³⁷. Petrausko nuomone, taip vertinti faktą galima tik su išlygom, veikiausiai buvo besiformuojančio institucinio proceso kryptis¹³⁸. Be to, būtina pridurti, jog valdovo atspirties centrų pasiskirstymas valstybės teritorijoje nebuvo tolygus.

¹³⁰ Apie Viduramžių Europos pilis, jų statusą valstybių struktūrose žr. plačiau: G. Duby, R. Mandrou, Histoire de la Civilisation Française, t. 1, p. 144 – 149. Apie Lietuvos pilis žr.: Z. Ivinskis, Rinktiniai raštai, Roma, 1989, t. 3, p. 73 – 87; A. Kuncevičius, Lietuvos Viduramžių archeologija, Vilnius, 2005, p. 39 – 65. Apie teritorijos „centrų“ sampratą žr.: A. Nikžentaitis, Nuo Daumanto iki Gedimino. Iki krikščioniškos Lietuvos visuomenės bruožai. Acta Historica Universitatis Klaipedensis, t. 5 Klaipėda, 1996, p. 55 – 74.

¹³¹ A. Dubonis, Ankstyviausi duomenys apie leičius, p. 64, 66 – 67.

¹³² Žr.: Ibid., p. 68 – 72, 78 – 81.

¹³³ CEV, s. 494, 1420 m.: „<...> Tai yra senos mūsų žemaičių žemių sienos. Nemuno upe iki [kitų] jos ištakų, kur išsiskiria į tris upes“.

¹³⁴ LUB, Bd. 5, s. 881, 1422 m. „<...> Tarp Livonijos bei Žemaitijos, Lietuvos ir Rusijos sienos prasideda nuo upės, vadinamos Šventąja (*Heiligea*), kur toji upė įteka į jūrą, ta upe paėjus aukštyn iki nustatytų ir išsaugotų senųjų sienų tarp Žemaitijos, Lietuvos, Rusijos iš vienos pusės, ir Livonijos iš antros pusės, tačiau ne iki tų sienų, kurios buvo nustatytos Ordinui valdant Žemaičių žemę, tik tai iki tų ribų, kurios nuo senovės saugojamos tarp tų žemių“. Įdomu, jog šis aprašas yra sutinkamas vėlesniame 1435 m. Ordino dokumente, perteikiant aprašą pažodžiui. Žr. dokumentas: LUB, Bd. 8, s. 636, 1435 m.

¹³⁵ R. Petrauskas, Ankstyvosios valstybės struktūros, p. 23.

¹³⁶ Chartularium Lithuaniae res gestas p. 64, 1323 m.

¹³⁷ E. Raczyński, Codex diplomaticus, s. 38, 1323 m.

¹³⁸ R. Petrauskas, Ankstyvosios valstybės struktūros, p. 23.

XIV a. ir dalis XV a. 1 pus. delimitavimo aktų visuma rodo tarp Lietuvos ir vokiečių valstybių vykusį pirminį teritorijų „dalybų“ procesą. Galima išvardinti skirtingo statuso teritorijas įėjusias į bendrą valstybės teritorijos sąstatą. Valstybės pagrindas – Lietuvos valdovo domenas ir su juo tvirtai susaistytos aplinkinės teritorijos; antrinės reikšmės teritorijos į kurias valdovas jaučiasi realiu pretendentu, su jomis yra etniniai saitai, bet jų sąryšis su domenu nestiprus, iškilus reikalui ne taip sunkiai buvo galima jų atsisakyti (pvz. Sėla, Žemaitija); ir trečios kategorijos teritorijos, kurios valdovui tiek artimos, kiek jos buvo politiškai, strategiškai, ekonomiškai naudingos bei pavaldžios, su jomis nėra etninių saitų (arba jie labai silpni), teritorijos gali būti ir neapgyvendintos. Panašią teritorijų rotaciją galima mąstyti ir kaimyninėse LDK valstybėse*. Tai paliudija ir faktas, jog Lietuvos paribyje buvo savivaldūs žemvaldžiai vadinami satrapai – „*satrapae*“¹³⁹. Teritorijos, ne taip stipriai paliestos valdovų valdžios, buvo išspraudusios tarp aktyviųjų zonų įtrauktų į valstybinį organizacinį mechanizmą. Manytina, kad ilgainiui skirtingų politinių organizacinių jėgų jos buvo „pasidalinamos“ ir integruojamos. Šiuo atveju, vakarinėje LDK dalyje, konkurencingos jėgos buvo LDK ir Ordinas, siekusios viena iš kitos „išsireikalauti“, periferinių teritorijų priklausomybę, nes abi pusės į jas jautėsi lygiaverčiais pretendентаis. Tad delimitaciniai procesai buvo būtinų tarpvalstybinių teritorijų „dalybų“ pasekmė¹⁴⁰. Pastabu, jog LDK delimitaciniai susitarimai sprendžiami taikos su kaimyninėmis valstybėmis sudarymo metu. Paprastai, po karinių konfliktų plejados įvyksta teritorijų „persidalinimai“. Tokia pati „dalimosi“ tipologija išvelgiama ir vėlesniuose XVI a. taikos sudarymo aktuose tarp LDK ir Maskvos¹⁴¹. Pirmiau sprendžiamas teritorijų priklausomumo klausimai: „<...> города Смоленьска и волостей: Рославля, Иваньскова, Прудовь...“ Maskvos pusei, o LDK pusei : „<...> Новгорода Великого и волостей новгородскихъ, и Новгородское земли все, и...“¹⁴². Ir po to pereinama prie delimitacinių procesų.

Teritorialumo tapsmas pirmiausiai vyko vakarinėje LDK dalyje. Lietuvai derinti teritorijų „dalybas“ pirmiau reikėjo su Ordinu ir vėliau su Maskva. Su kiekviena valstybe teritoriniai klausimai spęsti dviem būdais: teritorijų priklausomumą sprendus kariniais

* Tai galima matyti valstybėse besikuriančiose etninėse teritorijose. Tuo tarpu Ordinas valdė teritorijas, kuriose yra stipri valdžia ir teritorijas, kuriose nėra stiprios valdžios, bet į kurią save laikė realiu pretendentu.

¹³⁹ Žr.: R. Petrauskas, Ankstyvosios valstybės struktūros, p. 26.

¹⁴⁰ Pridurtina, jog besikuriančių valstybių teritorijų formavimosi būtinybe gali būti ir stambūs geografiniai objektai, kaip antai Europoje buvo kalnai ir pn. Jie buvo natūralioji „būtinybė“, kuri kartu ir saugojo. Žr.: J. Ancel, Géographie des frontières.

¹⁴¹ Pateikiamas vienas LDK taikos sudarymai su Maskva pavyzdys, kiti bus aptariami toliau: LM, Užr. 5 kn., nr. 118.13, p. 209 – 212, 1503 m.

¹⁴² Ibid., p. 209, 1503 m.

susidūrimais. Delimituojant teritorijas dažniausiai nesiremiama jokia „senove“, ir sukuriamos „naujos“ sienos. Kitas limitacijos tipas, kai tarpvalstybinėmis sutartimis įteisinamos „senosios sienos“, o jų teisingumas – tinkamumas pagrindžiamas kolektyvinės atminties įrodymais - „senove“. Tačiau, kaip žinome, vakarinių LDK ir Ordino teritorijų priklausomybė spręsta karo jėgos pagalba. Tokia pati tendencija matoma ir rytinėse LDK ir Maskvos teritorijų dalybose. Tuo tarpu su kaimyne Lenkija iki XVI a. nebuvo konflikto nulemtų delimitacinių susitarimų ir tik 1546 m. pirmą kartą valstybių sutarimu delimituotos teritorijos¹⁴³.

2. Vokiečių ordinas LDK kaimynystėje

Nagrinėjant temą, aktualu pakalbėti apie LDK kaimynę Ordino valstybę, jos teritorinį tapsmą, kurios „dėka“ buvo smarkiai įtakota vakarinės LDK dalies teritorializacija.

Galima manyti, kad Lietuvos teritorijos formavimuisi, sienų nustatymų akcijų metų, didelę įtaką darė Vokiečių ordinas. Wenskaus teigimu, Ordinas buvo viena aktyviausių Europos teritorinių valstybių¹⁴⁴. Jam pritaria ir Ivinskis, teigdamas, jog Ordinas savo finansų, administracijos, kanceliarijos sutvarkymu V. Europai buvo pavyzdys¹⁴⁵. Todėl neabejotina, jog tokia kaimynystė darė įtaką Lietuvos valstybės aparato kūrimuisi, bet teigti kad viskas į Lietuvą sklido tik iš jo būtų neteisinga¹⁴⁶.

Vienuolių organizacija į Pabaltijį atsikėlė su aiškia valstybės vizija, kaip turėjo būti įsigyvendinta teritorijoje bei kaip privalėjo veikti valdymo mechanizmas. Reikėjo tik teritorijos. Anot Hartmuto Boockmanno, Ordino atsikėlimas į Pabaltijį buvo sąlygotas misionieriavimo, pasaulietinės valdžios kūrimo bei prekybos¹⁴⁷. Viena kitos kaimynystėje

¹⁴³ Volumina Legum, Peterburg, t. 1, s. 201, 1523 m. Viename Lenkijos seime buvo svarstomas sienų su Lietuva nustatymo ir derinimo klausimas nurodant: „<...> differri limites inter bona nostra Regia, et bona incolarum Regni nostri“. 1546 m. siena su Lenkija: Археографический сборник документов, т. 1, нр. 31, с. 46 – 126, 1546 m. Beje, 1509 m. dokumente yra minimi komisoriai, kurie turėjo nustatyti kolonizuojamų dykrų sienas, kurios ir busią įteisintos LDK ir Lenkijos valstybių sienos. Tačiau nurodomi tik parinkti komisoriai šiam reikalui. Tuo tarpu sienos aprašas ir procedūros dokumentas kol kas nežinomas žr.: LM, Užr. 8 kn., nr. 423.1, p. 315, 1509 m.

¹⁴⁴ R. Wenskus, Das Ordensland Preussen als Territorialstaat des 14. Jahrhunderts, in: Der deutsche Territorialstaat des 14. Jahrhunderts, Sigmaringen, 1970, p. 347 – 382.

¹⁴⁵ Z. Ivinskis, Kovos bruožai dėl Žemaičių, p. 64.

¹⁴⁶ Plačiau apie rusiškojo ir vokiško valstybių kūrimosi modelių įtaką Lietuvos valstybės raidai žr.: J. Ochmanskis, Senoji Lietuva, p. 88 – 96.

¹⁴⁷ H. Boockmann, Vokiečių ordinas. Dvylika jo istorijos skyrių, Vilnius, 2003, p. 61, 66 (Toliau - H. Boockmann, Vokiečių ordinas). Autorius nurodo, jog Ordinui buvo paskelbta Riminio aukso bulė, kurią daugelis istorikų vertina tarsi pamatinę įstatymų bazę, ant kurios turėjo kurtis Ordino valstybė. Kita vertus

kūrėsi dvi valstybės Ordinas ir LDK, bet jų kūrimosi politika buvo skirtinga. Ordinas, svetimkūnis, neturintis jokios istorinės tradicijos baltų kraštuose, struktūriškai kolonizavo teritoriją, diegė administraciją bei tarpvalstybiniais susitarimais siekė legalizuotis¹⁴⁸. Apie tai liudija Ordino valdomų teritorijų ribų aprašymai, kurie sudaryti, kaip matyti, efektyviam teritorijos valdymui, nes žemių ribos nederintos su jokiais kaimyninėmis valstybėmis¹⁴⁹. Jau 1237 m. Ordinas dokumentavo valdomas teritorijas¹⁵⁰. Apie administracinę Ordino teritorijos tvirtumą informuoja žinios, jog XIII a. vykdavo valdomų teritorinių vienetų vietininkų suvažiavimai, vienas jų įvyko 1253 m. Rygoje, kurių metu aptarti teritorijų administravimo klausimai¹⁵¹. Matyti, jog teritoriniai vienetai grupuoti, skirstyti valdymo centrams.

1348 m. Revalio pilies ir jos apylinkių aprašyme gausiai minimi keliai: „<...> iuxta castrum Revaliense sitam, in quant ad nos spectare dignoscimur. Quae quidem pars marchiae incipit secus **viam** (čia ir toliau išskirta mano – T.Č.), quae super collo montis in longitudine ad dextram manum usque ad finem ipsius colli se extendit, a fine vero colli **via**, quae vadit trans paludem usque ad lapidem cum cruce signatum, de lapide autem illo recte lineatim usque ad alium lapidem cum cruce etiam supra signatum, de illo autem lapide directe ad unam rivulam, vulgariter dictam Zipe, ubi unus iacet lapis cruce consignatum; ab ipso autem lapide in longitudinem Zipe usque ad **viam**, non trans **viam**, sed de ipsa **via** in longitudine **viae** usque ad collum montis supra dicti. Insuper dimittimus praenotato domino nostro, domino magistro Livoniae, et suo ordini quoddam spatium ad antiquum indaginem, in vulgari Coppele dictam quod quidem spatium de uno fine ad alium circuibit **via** sicca et satis spatiosa“¹⁵².

Dokumentas rodo, jog teritorijos ribos žymimos stulpais, akmenimis, kuriuose iškalti kryžiai ir kitokie ženklai, o taip pat ribų „liniją“ sudaro minimų upių krantai bei

svarbus prekybos ir ekonomikos faktorius. Fernandas Braudelis nurodo, jog „Europos ekonominis pasaulis“ nuo XII – XIII a. skilo į du poliūs. Vienas jų buvo Šiaurinis su Hanzos prekybos struktūra. Čia rinktos žaliavos, kurios keliaudavo į Vakarinį, antrąjį, „Europos ekonominio pasaulio“ polių. Tad čia svarbią vietą užėmė prekybinis bei ekonominis faktorius. Žr. plačiau: F. Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe – XVIIIe siècle. Le temps du monde*, Paris, 1979, t. 3, p. 77 – 87.

¹⁴⁸ Žr. plačiau: N. Berand, *Defens de la Chretiente*, p. 1015 -1016.

¹⁴⁹ 1313 m. Ordino teritorijos aprašas, minimi tik stambūs geografiniai objektai tarp kurių buvo įsispraudusi Ordino valdoma teritorija. Dokumentas: J. Voigt, *Codex Diplomaticus Prussicus*, Königsberg, 1848, Bd. 3, s. 83 – 84, 1313m. Taip pat dokumentas: LUB, Bd. 2, s. 315 – 319, 1338 m. Išsamus Ordino žemių aprašas. Tai patvirtina ir 1348 m. aprašas rodantis, jog teritorija nuo kitų tolimesnių aktyviųjų zonų buvo skiriama stambių gamtinių objektų. Dokumentas: LUB, Bd. 2, s. 146 – 147, 1348 m.

¹⁵⁰ Dokumentas: LUB, Bd. 1, s. 196 – 198, 1237 m. Beje, galima daryti prielaidą, jog teritorijos administravimas sklisdavo per bažnytinės struktūros diegimą. Tam pagrįsti reikalinga išsamesnė analizė.

¹⁵¹ Dokumentas: LUB, Bd. 1, s. 321 – 327, 1253 m.

¹⁵² LUB, Bd. 2, s. 446 – 447, 1348 m. Taip pat ir 1338 m. Ordino žemių aprašymas sudarytas pragmatiniais tikslais. Dokumentas: *Ibid.*, Bd. 2, s. 315 – 319, 1338 m.

keliai, kurie atitikdavo sienos „liniją“. Tačiau svarbiausia, jog teritorijoje buvo „išraižyta“ kelių tinklo. Keliai kiekvienai valstybei teikia stiprią komunikaciją ir efektyvų valdymą. Sąlyginai platus kelių tinklas rodo ir teritorijos apgyvendinimo tankumą, o be to ir teritorijos įsisavinimo laipsnį. Pasak Henri Pirenneo, Europos šalyse išvystytas kelių tinklas reiškė ne vien stiprų valdymą, bet ir efektyvesnį mokesčių bei stipresnės ekonominės sistemos vystymą¹⁵³. Tuo tarpu apie kelius LDK plačiau informuoja XVI a. teritorijų dokumentavimo šaltiniai, rodantys, jog kelių tinklas šalies pasienių teritorijas pasiekė palyginti vėlai¹⁵⁴. Beje, Ordinas teritorijas įsisavino taip, kaip ir LDK vadovybė, jose statytos pilys¹⁵⁵.

Iki tarpvalstybinių delimitacinių procesų, pirmos Ordino dokumentų užuominos apie Lietuvos teritoriją rodo, jog abi šalys skyrė tarpinės stambių geografinių objektų zonos. Ordino aktuose apie aiškias ribas su Lietuva nekalbama, tik paprastai yra abstraktūs teiginiai: „ad Lethoviam ascendendo“; „versus Lethovian“¹⁵⁶, „usque in terram Lithoviae“¹⁵⁷. Geriausiai ankstyvųjų laikų stambių politinių vienetų teritorijų sampratas atskleidžia Petro iš Dusburgo Prūsijos žemės aprašymas: „<...> Prūsų žemę riboja iš visų pusių Vysla, Surioji jūra [Baltijos], Nemunas, Rusios žemės, Mazovijos kunigaikštystė ir Dobrynės kunigaikštystė. Vysla - tai upė atitekanti nuo Krokuvos į Pomeranijos žemę; prie Gdansko pilies įteka į jūrą, ji atskiria Lenkiją bei Pomeraniją nuo Prūsijos. Nemunas - taip pat upė prasidedanti Rusios valdose, o prie Klaipėdos pilies bei miesto įtekanti į jūrą, ji taip pat atskiria Prūsiją nuo Rusios, Lietuvos ir Kuršo“¹⁵⁸.

Poskyris atskleidžia Ordino valstybės, kaip valdžios, tvirtą sąryšį su teritorija. XIII – XIV a. Ordino valstybė praktiškai įgyvendino teritorinės valstybės idėją ir, kaip matyti, tai vienuoliams daryti sekėsi.

Galimas išankstinis teiginys, kuris, kaip ir kiti dalykai, įrodomas ketvirtame poskyryje. Vokiečių ordinui vystant valstybės teritorializacijos programą, buvo būtina nustatyti sienas su kaimyninėmis valstybėmis, o kartu ir su LDK. Todėl vokiečių intenciją nustatyti sienas su Lietuva galima vertinti, kaip teritorinės valstybės idėjos primetimą Lietuvos valdančiajam sluoksniui, kurio lyderiai vargu ar dar suvokė valstybės

¹⁵³ H. Pirenne, *Histoire du Moyen Age. La civilization occidentale au Moyen age du XIe au milieu du XVe siècle*, Paris, 1933, p. 77 – 78.

¹⁵⁴ Dokumentas: M. Dogiel, *Limites*, s. 216 (1541): „<...> Vigessimus sextum posuimus ad lacum Grzestby, cujus lacus piscatio“; „<...> ubi est via per _ _ _ _ (praleista sudarytojo – T.Č.) posuimus scopulum“.

¹⁵⁵ Zr.: H. Boockmann, *Vokiečių ordinas*, p. 77.

¹⁵⁶ LUB, Bd 1, s. 676 – 677, 1291 m.; Bd 2, s. 447, 1348 m.

¹⁵⁷ LUB, Bd. 2, s. 228, 1327 m.

¹⁵⁸ SRP, 1861, III, 2, s. 50 – 51. Publikuotas lietuviškas kronikos vertimas: Petras Dusburgietis, *Prūsijos žemės ribų aprašas*, in: *Prūsijos žemės kronika*, vertė L. Valkūnas, Vilnius, 1985, p. 84.

teritorializacijos tapsmo svarbą. Taip atsiskleidžia šio kaimyno indelis Lietuvos valstybės teritoriniam tapsmui.

3. LDK teritorializacijos pradžia

Lietuvos valstybės branduolys driekėsi etninėse žemėse, besiformuojanti teritorinė sąmonė buvo grindžiama „senovės“ tradicija, rodančia kolektyvinės atminties egzistavimą¹⁵⁹. Lietuvai, iki tampant institucine - teritorine valstybe, valdymo organizmas egzistavo, kaip žmonių tarpusavio ryšių pagrindu kuriamas politinis darinys. Kitaip tariant valstybės valdymas buvo nulemtas politiškai aktyvių grupių tarpusavio susitarimais, kurių dėka egzistavo ankstyvosios valstybės santvarka¹⁶⁰. Tačiau Lietuvai turint ypatingai politiškai aktyvų kaimyną vakaruose buvo neišvengiami teritoriniai konfliktai¹⁶¹. Tuo tarpu rytinėje LDK dalyje, kur kurį laiką nebuvo organizacinės politinės valstybės, nebuvo ir kaimyno su kuriuo reikėtų spręsti teritorinius konfliktus. Regis, Lietuvos valstybės teritorializacijos procesus įtakojo kaimyninės valstybės, kurių tarpusavio teritorijų įsisavinimo „varžybos“ formavo būsimas valstybių teritorijas. Antai Prancūzijos teritorializacijos procesas tai pat sutapo su Šimtamečio karo įvykiais.

Istorikas Fernandas Braudelis, kalbėdamas apie Viduramžių Europos valstybes teigia, jog teritorinių valstybių kūrimosi požymis buvo vykstantys tarpvalstybiniai delimitaciniai procesai¹⁶². Kultūros ir politikos aiškinamajame žodyne nurodoma, jog Europoje XIV a. terminas „siena“ imtas suvokti, kaip linija skirianti mažiausiai dvejų valstybių teritorijas¹⁶³, kadangi tokie įprasminimai jau randami istoriniuose šaltiniuose. Regis ir Lietuvos valstybės teritorializacijos procesas atsiskleidžia analizuojant LDK sienų nustatymo sutartis. Tai išreiškia valstybės teritorijos dokumentavimą, kaimyninių valstybių

¹⁵⁹ Apie liūdėjimų tradiciją Europoje, remiantis atmintimi, yra rašęs Georges DUBY, „memoria“ skirstydamas į kolektyvinę ir genealoginę. Autorius dėsto, jog kolektyvinė atmintis susiformuodavo per bendruomenės ar bendruomenių tarpusavio santykius, jų bendrus interesus, kurie buvo viena galimybių saugoti bendrumo jauseną. Tai buvo perduodama per žodinę tradiciją, o seni žmonės buvo šios tradicijos „saugotojai“. Todėl, kaip nurodo autorius, buvo aktualūs senelių liudijimai ir jų nuomonė sprendžiant įvairius klausimus. Liudydavo ne vienas, o keletas senų žmonių, nes visų senų žmonių liudijimų ar nuomonių palyginimas duodavo „optimaliausia“ atsakymą, kuriuo remdavosi bendruomenė. Žr.: G. DUBY, *Mâle Moyen age de l'amour et autres estais*, Flammarion, 1988, p. 210 – 221 (Toliau - G. DUBY, *Mâle Moyen age*).

¹⁶⁰ Žr. plačiau: R. Petrauskas, *Ankstyvosios valstybės struktūros*, p. 20 - 21; R. Petrauskas, *Viduramžiai*, in: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai*, Vilnius, 2001, p. 753 – 762.

¹⁶¹ Žr.: H. Boockmann, *Vokiečių ordinas*, p. 77. Autorius nurodo, jog pirmiausiai susiformavo Ordino valdžios aparatas, ir tik po to pradėta ieškoti teritorijų kuriose būtų galiama tai įgyvendinti.

¹⁶² F. Braudel, *L'Identité de la France*, p. 314. Istorikas - geopolitikas Nordmanas pateikia termino siena apibrėžimą: „Siena – yra jėgų, suvereniteto perskyra, išreiškia visuomenių veiksmų suderinamumą, taip pat išreiškia tarpvalstybinės taikos egzistavimą.“ Žr.: D. Nordman, *Des limites d'État aux frontières nationales. Les lieux de mémoire. II Le Nation*, p. 50 – 51.

¹⁶³ *Dictionnaire culturel en langue française*. Suos la direction d'Alain Rey, Paris, 2005, t. 2, p. 1207 - 1208.

politinių veikos sferų teisinį suderinamumą¹⁶⁴. Delimitacinės linijos saugojo, tvirtino valstybės teritoriją bei darė ją uždara nuo išorinių politinių organizacijų įtakos.

Sudėtinga įvertinti ankstyvąjį Lietuvos teritorijos susidarymo etapą, nes tai apsunkina šaltinių būklė. Łowmiańskis ir Gudavičius yra pateikę „Mindaugo Lietuvos“, valstybės sampratą*. Apie pirmuosius tarpvalstybinius teritorinius sprendimus žinome iš karaliaus Mindaugo ir Ordino santykių. Žemaitijos ir Sėlos užrašymai vokiečiams parodo, jog šių teritorijų valdovas nelaikė glaudžiai susijusiu su savo domenų. Tačiau užrašymo faktas atskleidžia valdovo pretenzijas.

Sėlos žemės aprašas atspindi gentinės teritorijos, įtrauktos į politinį organizmą, sampratą¹⁶⁵. Žemės ribų aprašyme neminimos paribių gyvenvietės, tuo tarpu miškai, upės ir kiti gamtiniai objektai buvo gairės skirusios šią žemę nuo kitų. Be to, Sėlos aprašas buvo sukurtas vokiečių, o ne lietuvių intencija. Tai vėl paliudija stiprų Ordino politinės organizacijos bei teritorijos sąryšis.

Sąlyginai stabili LDK valstybė susidarė Gedimino laikais¹⁶⁶. Istorikas Myśliwski nurodo, jog šaltiniuose, nors ir miglotai, yra užsimenama apie 1325 m. Lietuvos ir Mazovijos sieną¹⁶⁷. Tačiau pirma, aiškiai dokumentuota, LDK sienų nustatymo sutartis atsirado Kęstučio laikais, 1358 m. sudarius taiką su Mazovijos kunigaikščiu Ziemovitu¹⁶⁸. Anot Myśliwskiego, delimitacijos tikslas buvo Mazovijos gyventojų apsauga

¹⁶⁴Tai yra teorinis aiškinimas, remiantis bendromis žiniomis bei vakarų istorikų darbais. Apie sutartis ir jų sudarymą žr. plačiau: J. H. Thireau, *Contrat*, in: C. Gauvand, A. de Libera, M. Zink, *Dictionnaire du Moyen Âge*, Paris, 2002, p. 340 – 341; F. Autrand, *Traité*, in: *Ibid.*, p. 1402.

* Žiūrėti I skyrių, kuriame dėstomos istorikų valstybių formavimosi koncepcijos.

¹⁶⁵LUB, Bd. 1, s. 461 – 464, 1261 m.: „<...> Mindowe, Dei gratia rex Littowiae.[...] assignamus et donamus totam terram Selen et Seloniam dilectis magistro [...] Primo incipiendo distinctiones inter Christianos et Selenes ex opposito Burchwalle Nowenene, descendendo Dunam ad medium torrentes versus Romelem, vicinum insulte Dolen; distinctiones vero alterius lateris inter Selenes et Littewinos a praedicto Burchwalle Nowenene transeundo directe super viam Kopvwch, eadem viam sequendo usque ad ripam Lodenbeke, ripam Lodenbeke descendendo usque pervenitur, ubi alio nomine vocatur de Dussethe; praedictam Dussethe ultra sequendo in lacum, qui dicitur de Sarthe, apud lacum Sarthe transeundo in ripam, quae inde affluit, quae dicitur Swenteuppe, Swenteuppam descendendo in ripam Lettowiae, praedictam ripam ascendendo et persequendo in ripam Wassenke, ultra in ripam Vesinthe, ultra in ripam Lenene, praedictam ripam Lenene ultra descendendo in flumen, quod vacatur Semigaller“.

Vėlesnis Sėlos žemės dovanojimo vokiečiams falsifikatas: LUB, Bd. 1, s. 687, 1392 m. Taip pat Sėlos aprašymo dokumentas yra publikuotas Raczynskio. Tačiau sudarytojas, turiniu beveik tokį pat aprašą, pateikia kaip be tikslios datos ir nurodo tik - XIV a. Žr. E. Raczynski, *Cidex diplomaticus*, 10, s. 70.

¹⁶⁶Tai gerai atskleidžia Stepheno C. Rowello darbas. Žr. plačiau: S. C. Rowell, *Iš viduramžių ūkų kylanti Lietuva. Pagonių imperija Rytų ir Vidurio Europoje, 1295 – 1345*, Vilnius, 2001.

¹⁶⁷G. Myśliwski, *Powstanie i rozwój granicy liniowej na Mazowszu*, s. 14.

¹⁶⁸Dokumentas: KDK Mazowieckiego, nr. 80, s.72-75, 1358 m. Naujo Mazovijos dokumentų rinkinio publikatoriai Irena ir Stanislovas Kurašai teigia, kad ši Kęstučio ir Ziemovito sutartis yra falsifikatas. Tačiau pastebėta, kad šis falsifikatas aiškiai remiasi ankstesniu dokumentu, kadangi daugelis minimų realių atitinkas XIV a. vid. situaciją. Žr.: *Nowy kodeks dyplomatyczny Mazowsza*, cz. 3, wyd. I. Sułkowska-Kuraś i S. Kuraś, Warszawa, 2000, s. 30 - 32.

nuo pasikartojančių lietuvių plėšiamųjų antpuolių¹⁶⁹. Kita vertus yra žinoma ankstesnė 1340 m. Jaunučio, Kęstučio ir Liubarto taikos sutartis su Lenkijos karaliumi Kazimieru bei Mazovijos kunigaikščių Ziemovitu, kur lietuviai pasižadėjo laikytis taikos susitarimo ir neplėšti šių kaimyninių žemių¹⁷⁰. Tačiau yra abejotina, jog tai gali būti falsifikatas. Tačiau jei ši sutartį yra autentiška, galima teigti, jog 1358 m. delimitaciją buvo inicijuota Mazovijos.

1338 m. sudaryta taikos ir prekybos sutartis tarp Lietuvos ir Ordino¹⁷¹. Buvo nustatyta tarp valstybių teritorijų įsibraudusi „taikos zona“. Tai išskirtinio statuso teritorijos, saugančios žmones, kūrmas. Atsiskleidžia valdovo, kaip teisės šaltinio, „taikos“ užtikrinimo monopolija. Viduramžiais saugumas buvo pirmaeilis dalykas, nes dauguma valstybinių problemų spęstos brutaliomis jėgomis pagalba¹⁷². Regis, tas pats „taikos ruožas“ minimas ir 1367 m. Ordino taikos sutartyje su Algirdu ir Kęstučiu¹⁷³. Ruožas buvo išskirtas stambiųjų gamtinių objektų virtinė. Susitarimai rodo šalių siekius saugoti savo teritorijų gyventojus. To laiko karo samprata: politinių oponentų žemių niokojimas, plėšimai, belaisvių ėmimas, o kautynės atvirame mūšio lauke retas atvejis¹⁷⁴. Buvo ne teritorijų užėmimas, bet to kas teritorijose pasisavinimas ir grobio pergabenimas į savo centrą. Todėl esminis valstybės organizacijos uždavinys gyventojų apsauga.

Galima teigti, jog minėti taikos - delimitaciniai susitarimai rodo LDK teritorializacijos pradžią. Nors Lietuvos valdovai delimitacijos nevertino, kaip valstybės teritorijos tapimo, bet limitaciniai procesai jau vyko. Šios vakarinės LDK dalies teritorializacija buvo sąlygota kaimyninių valstybių įtakos.

¹⁶⁹ G. Myśliwski, Powstanie i rozwój granicy liniowej na Mazowszu, s. 14. Istorikas Braudelis taip pat tvirtina, jog ieškant saugumo delimituojamos valstybių teritorijos. Žr. plačiau: F. Braudel, L'Identité de la France, p. 313 – 314.

¹⁷⁰ Акты, относящиеся к истории Западной России, нр. 1, с. 1, 1340 м.: „<...> не заимати намъ королевевы земле, ни его людей“.

¹⁷¹ Chartularium Lithuaniae res gestas, s. 258 – 261, 1338 m. Dokumente fiksuotas taikos ruožas (pateikiamas dokumento vertimas): „<...> Nuo Aiviškītės žiočių tiesiai tuo keliu, kurį valdo Lietuvos karalius Gediminas, Nicevros kryptimi ir nuo Aiviškītės žiočių per Dauguvą iki dvarvietės, *Uspalde* vadinamos, ir nuo jos tiesiogiai į tą kaimą, vadinamą *Stripeine*, o aukščiau to kaimo nei kelio, nei tame kelyje nei Lietuvos, nei magistro žmonės neturi kėsintis į kieno nors gyvybę ar turtą. Štai Lietuvos žemės, kurios liečia ši taika: *Balninkai*, *Giedraičiai*, *Nemenčinė*. Toliau taikos ruožas turi plytėti Aiviškītės upelio, *Pedetėn* pavadinimo, kryptimi ir toliau nuo to upelio pagal senąją taiką *Adzele*“.

¹⁷² Viduramžių Europos mentalitete dominavo ne individas, bet grupė. Jei nebuvo galimybės natūraliai susidaryti ir egzistuoti grupei, jos buvo kuriamos pvz. vienuolynai. Antai LDK grupuotės veikia politiniame šalies valdyme, grupė, jos interesai, o ne individas pretendavo į valdovo sostą. Apie tai plačiau žr: Europos mentaliteto istorija, Vilnius, 1998, p. 15 – 33.

¹⁷³ Chartularium Lithuaniae res gestas, s. 320 – 321, 1367 m.: „<...> videlicet quod eadem pax incipiat ab Ixkulle, ubi pax predicti ducis Stupeyken terminatur et protenditur, Dunam ascendendo usque ad rivum Egelamen et ulterius de hoc rivulo usque ad Videntske“.

¹⁷⁴ Žr. plačiau: H. Boockmann, Vokiečių ordinas, p. 85, 88, 129. Vakarų Europoje buvo tokia pati karo taktika, tik skirtumas, jog Europoje siekta vyrų nežudyti, nes jie buvo pagrindinis darbo jėgos ir išpirkų mokėjimo šaltinis. Tuo tarpu krikščionims kariaujant prieš pagonis vyrai žudyti ir tai jau buvo išlikimo karas.

Galima numanyti, jog esminė sienų funkcija buvo apgyvendintų valstybės teritorijų apsauga. Tai matoma ir vėlesniuose dokumentuose: 1422 m. akte: „<...> relinquendo fluvio Memel, alias Niemen, et Russna, lacum, qui dicitur Happ, et castrum Memel, in Samogitico Glaupieda appellatum, undique a sinistro latere per tria milliaria“¹⁷⁵ bei 1473 m.: „<...> granicies et limites duci et assignari debent deorsum descendendo usque ad unum milliarem directe, ita quod circa castrum Bawsko in duobus milliariibus remaneat“¹⁷⁶. Matuojama ne visa siena, bet centro ir jo apylinkių žemės, kuriami specifiniai „barjerai“, siekiant ne tiek „tikslumo“, kiek gyventojų saugumo.

4. Vytauto laikų valstybės sienų nustatymo akcija

Vytauto valdymas (1392 - 1430 m.) laikytinas tikra LDK valstybės teritorializacijos pradžia, kadangi vyksta limitacinių procesų su Ordinu bumas. Ivinskio manymu, tai lėmė vokiečių politikos pokyčiai¹⁷⁷. Nebepajėgdami ginklu užvaldyti lietuvių žemes, XIV a. paskutiniame ketvirtyje pradėjo naudotis diplomatinę politiką.

1398 m. Žemaitija atitenka Ordinui, nustatoma siena su Lietuva¹⁷⁸. Žemaitija tampa teritoriniu vienetu, iš abiejų pusių apibrėžtu sienomis ir prijungtu prie Ordino. Siena tarp LDK ir Žemaitijos teritorijų išreiškė ne vien gynybinį – apsauginį limitavimą, bet skyrė dviejų valstybių politinius interesus. Šių metų delimitacija turėjo tvirtą politinį - diplomatinį „svorį“.

Po Žalgirio mūšio ir Torunės taikos (1411 m.), sugražinus Žemaitiją Lietuvai buvo sugražintos ir „senosios“ Ordino ir Žemaitijos, jau kaip LDK dalies, ribos. Tai liudija 1419 m. Livonijos ir LDK sienos projektas, kur nurodoma, limituojant atnaujinti „senąsias“

¹⁷⁵ LUB, Bd. 5, s. 880-881, 1422 m.: „<...> palikus Memelio, kitaip Nemuno, ir Rusnės upes, iki ežero, vadinamo Mariomis (*Happ*), ir Memelio pilies, žemaitiškai vadinamos Klaipėda, esančios nuo ten iš kairės už trijų mylių.“; Palyginti: Geheimes Staatsarchiv, OBA 27875, (Datavimas neaiškus, manytina, kad tai XV a. 3 deš. surašytos kopijos.): „<...> lassende die flisz Memel und Rwszna bisz an die sehe genant Hab und das hawsz Memel, in Seymaithen Clupedo genant, umb und umb von der lincken syten obir drey meyle, und also ist czugehen bis an das uber (Ufer) das gesalzczem meresz“. Taip pat žr. dokumentas, regis minėto kopija: *Ibid.*, 27894.

¹⁷⁶ LM, Užr. 5 kn., nr. 125, p. 236, 1473 m.: „<...> In primis in loco supradicto Curgun et stagno sive lacu eodem nomine nuncupato fecimus unum colliculum alias kopiec et fossatam ubi est vallis quae apparet, quasi, quidem alveus fluvialis, ubi cunstitutus est quidam ponticulum parvus per eandem vallem, et circa vallem transeundo deorsum fecimus alios colliculos, alias kopce, usque ad sylvam proxime contiguam, eodem lico Curguny in medio fecimus quaedam signa in quercubus et aliis arboribus [...] quia tamen difficilis erat nobis aut nostris mittendum transitum [...] granicies et limites duci et assignari debent deorsum descendendo usque ad unum milliarem directe, ita quod circa castrum Bawsko in duobus milliariibus remaneat“.

¹⁷⁷ Z. Ivinskis, *Kovos bruožai dėl Žemaičių*, p. 57.

¹⁷⁸ Dokumentas: LUB, Bd. 4, s. 222 – 227, 1398 m. lotyniška redakcija. Verta palyginti su vokiška redakcija, nes senųjų tekstų specifika kelia teksto supratimo sunkumus. Vokiška redakcija: *Ibid.*, s. 204 – 209, 1398 m.

- „<...> antiquas granicies terrarum“¹⁷⁹ Žemaitijos sienas. Ši siena žymėjo „senąją“ Žemaitijos ribą. Kadangi iki tio nebuvo jokių suderintų sienų tarp LDK ir Ordino, o 1398 m. buvo nustatyta Žemaitijos siena su Lietuva. 1420 m. LDK ir Ordino sienų sutartyje, viena sienos atkarpa buvo „nauja“, o kita „sena“ Žemaitijos siena: „<...> Isti sunt antiqui limites nostre terre Samaytarum per fluvium Memel usque in divisionem ipsius fluvii ubi dividitur in tres fluvios et tunc descendendo ipsius terciam que appellatur Russna ubi influit haap, et ulterius de haap per decursum eisdem fluvii Memel usque ad mare salsum“¹⁸⁰. Tad aišku, jog „senos“ sienos atitiko dar gentinių laikų žemių ribas, kurios įėjo į LDK teritoriją. Tuo tarpu „naujos“ - sukurtos sienos buvo valstybių teritorijų „dalinimosi“ sprendimai.

Sprendžiant teritorinius klausimus pirmiausiai dalintasi apgyvendintos - aktyviosios zonos, nes jos svarbiausios. Tai gerai parodo 1420 m. „naujos“ sienos atkarpos aprašas: „<...> ubi idem fluvius Swantha intrat Memel, ascendendo sursum per duo miliaria et sic continuendo per solitudinem, habendo fluvium Memel undique per duo miliaria in sinistra usque in fluvium Jura, et eundo fluvium Jura, transeundo per transversum, continuando per solitudinem, tenendo fluvium Memel, Rusna, Wintenburg haap, castrum Memel alias Klawppeda et mare salsum undique in sinistra per duo miliaria.“¹⁸¹ Šioje 1420 m. limitacijoje pirmą kartą minimi matai - „mylias“, kadangi matuojant siekta griežtai atskirti gyvenamas teritorija. Antai vėlesnėje, 1425 m. Ordino ir Vytauto korespondencijoje, taip pat atsiskleidžia šie niuansai. Kalbama, jog reikia suvienodinti vokiečių ir lietuvių sienų matavimų matus – „virves“, kurie skyrėsi pusė „uolekties“¹⁸² ir sutartu matu išmatuoti sieną tarp Marienburgo ir Elbingo¹⁸³. Matuojamos sienos prie gyvenamų teritorijų išreiškė ne tiek „tikslumo“, kiek saugumo dalykus. Atkreiptinas dėmesys, jog 1420 m. pirmą kartą buvo „sukurta“ nauja LDK ir Ordino siena, besidriekusi ne gentinių ribų pagrindu, kurią kuriant pirmą kartą panaudoti matai*.

¹⁷⁹ E. Raczyński, *Kodex dyplomatyczny*, s. 237-238, 1419 m.

¹⁸⁰ CEV, s. 494, 1420 m.: „<...> Tai yra senos mūsų žemaičių žemių sienos. Nemuno upė iki [kitų] jos ištakų, kur išsiskiria į tris upes ir tada trečiaja [išstaka] vadinama Rusne, kuri įteka į marias, ir toliau nuo marių Nemuno upės tėkme iki Baltijos jūros.“

¹⁸¹ *Ibid.*: „<...> kur ta pati upė Šventoji įteka į Nemuną, kylant aukštyne dvi mylias ir taip tiesiai per dykrą, laikantis upės Nemunas per dvi mylias iš kairės ir taip iki upės Jūra, ir taip einant palei Jūros upę pereinant skersai, tiesiai per dykrą ir [toliau] tęsiant upėmis Nemunas, Rusnė, marios *Wintenburg*, Memelio pilį kitaip Klaipėda ir Baltijos jūros iš kairė per dvi mylias.“

¹⁸² *Ibid.*, s. 708, 1425 m.: „<...> iždininko matas pusė uolekties ilgesnis“, skundžiasi Vytautas. *Vok. k.*: „<...> mose des trezellers bei einer halben elen lenger“.

¹⁸³ *Ibid.*, s. 709, 1425 m.: „<...> sint die fire meilen czwusschen Marienburg und dem Elbinge.“

* Šiuo atveju, teritorializacijos procesuose atsiskleidžia įdomi „senovės“ ir „naujovių“ sankirta. Senos sienos nematuojamos pakartojamos, o naujos matuojamos ieškant, galbūt, teisinio „tikslumo“.

1422 m. Melno taika Žemaitija galutinai priskirta Lietuvai ir nustatyta siena¹⁸⁴. Kaip 1420 m. taip ir 1422 m. sutartyje dalis gentinės sienos buvo įteisintą valstybine: „<...> Inter Livoniam vero, Samagitiā, Lithuaniam et Russiam limites sint: incipiendo a flumine dicto Heiligea, ubi dictus fluvius intrat mare, eundem fluvium ascendendo sursum ad antiquos limites inter Samagitiā, Lithuaniam, Russiam, abū na Livoniam ab altera partibus tentos et servatos, non tamen ad illos limites, qui signatis sunt eo tempore, sed ad illos, qui antiquitus inter terras praedictas sunt servati“¹⁸⁵, o kita sienos atkarpa, skyrusi Ordino ir LDK teritorijas, nustatyta naujai ir išmatuota¹⁸⁶. Randamas paaiškinimas XVI a. šaltiniuose minimiems „seniems pasieniams“, „seniems Vytauto laikų pasieniams“¹⁸⁷ ir minimiems „naujiems pasieniams“. Seni pasieniai – senosios apgyvendintos žemės, kurių ribos buvo pastovios, įteisintos valstybės siena. XVI a. žmonių sąmonėje Vytauto valstybės teritorijos sienos įgavo „senovės“ prasmę. Naujos sienos buvo vidinės kolonizacijos sklaidos iki pasienių ir naujų valstiečių „užsodinimų“ pasekmė¹⁸⁸. Taip pat prie to prisidėjo Vytauto laikais šoktelėjusi Lietuvos gyventojų demografija¹⁸⁹. Antai 1426 m. LDK ir Livonijos limitaciniame procese pirmą kartą minimi žmonių sukurti sienų ženklai¹⁹⁰, „nauji“ pasieniai¹⁹¹ bei keliai¹⁹². Visa tai rodo apgyvendintų pasienių atsiradimą, kita vertus

¹⁸⁴ Dokumentas: LUB, Bd. 5, s. 877 – 889, 1422 m. Taip pat žiūrėti ir Melno taikos, limitacijos ir teritorijų paskirstymo Lenkijos ir LDK nuožiūra projekta: CEV, s. 551 – 552, 1422 m. gegužės 15 d. fiksuojamos abstrakčios būsimų sienų linijos. Melno taika buvo pirmą kartą nustatytos sienos tarp Lietuvos ir Vokiečių ordino valdų. Apie tai žr.: R. Varakauskas, Lietuvos ir Livonijos santykiai, p. 234.

¹⁸⁵ LUB, Bd. 5, s. 881, 1422 m.: „<...> Tarp Livonijos bei Žemaitijos, Lietuvos ir Rusios sienos prasideda nuo upės, vadinamos Šventąja (*Heiligea*), kur toji upė įteka į jūrą, ta upe paėjus aukštyn iki nustatytų ir išsaugotų sienų tarp Žemaitijos, Lietuvos, Rusios iš vienos pusės, ir Livonijos iš antros pusės, tačiau ne iki tų sienų, kurios buvo nustatytos Ordinui valdant Žemaičių žemę, tik tai iki tų ribų, kurios nuo senovės saugojamos tarp tų žemių.“

¹⁸⁶ Ibid., s. 882, 1422 m.

¹⁸⁷ LVIA, F. Lietuvos Metrika, kn. 560, l. 5, 1542 m.: „<...> а мы вси по тымъ граниы за дедовъ и отцовъ нашыми сами вечно держали [...] от Двины речки аж до границъ Псковских до речки Рубанинь по границу великого князя Витовтову а по Витовтовте по границу Радивилову“.

¹⁸⁸ Ibid., l. 1, 1542 m.: „<...> на пуцах асожоных“. Plačiau apie pasienio reiškinį sienų raidoje žr.: J. Rajman, „In confinio terrae.“, s. 79 - 96.

¹⁸⁹ Žr.: K. Pakštas, Lietuvių tautos plotai ir gyventojai, in: Lietuvių Enciklopedija, Vilnius, 1990, t. 15 (II leidimas), p. 434 (Toliau - K. Pakštas, Lietuvių tautos plotai ir gyventojai). Taip pat apie LDK demografiją yra rašęs baltarusių istorikas Viačeslavas Nasevičius, kurio tyrimų rezultatai prieštarauja Pakšto tyrimų rezultatams. Atidžiau įvertinus Nasevičiaus teiginius matomas autoriaus tikslas sureikšminti baltarusių indelį į LDK istoriją. Daugelis teiginių yra diskutuoti. Žr.: В. Насевич, Дэмаграфія, заселенасць, in: Вялікае Княства Літоўскае Энцыклапедыя ў двух тамах, Мінск, 2005, с. 55 - 57

¹⁹⁰ Dokumentas: LUB, Bd. 7, s. 326, 1426 m. Pateikiamas vertimas: „<...> nuo kalno upeliu *Platton* iki kur upelis įteka į upę vadinamą *Luekene*, kur aukščiau yra medis pažymėtas kryžiumi [...] nuo to medžio upeliu *Wilsz* pavadintu, kur taip pat stovėjo medžiai su kryžiais nuo tų medžių einant į viršų iki vietovės pavadintos *Schodderschode*; [...] kur akmuo su kryžium kažkada buvo, nuo to akmens puse mylios [einama]“.

¹⁹¹ Ibid., s. 327, 1426 m., pateikiamas vertimas: „<...> Iš pirmiausiai pradedant nuo Sidabrės kalno į dešinę nuo kalno, kur stovi pažymėtas ažuolas, nuo medžio į medžio į dešinę, palei upelį, iki kito medžio ant kurio yra senas kryžius, į dešinę nuo jo ilgai paėjus – kaimas pavadintas *Wallesz*, kuris lieka vokiečių pusėje“.

¹⁹² Ibid., s. 326, 1426 m.: „<...> eine mile wegес baven dem berge Rottow“; Ibid., s. 327, 1426 m.: „<...> dorch dat velt dem weghe recht uth to vogende langes“.

galima manyti, jos pasienis buvo apgyvendintas jau senei tik naujai sutarta siena driekėsi šalia gyvenviečių ir taip atsirado apgyvendintas pasienis.

Vytauto laikais įvyko vakarinių LDK sienų nustatymo bumai. Tad ši Lietuvos teritorijos dalis buvo ankščiau paliesta teritorializacijos proceso. Nustačius valstybės sienas (!) galėjo gimti „savų“ ir „svetimų“ teritorijų samprata. Kita vertus atsirado galimybė pereiti prie šalies teritorijos sienų tobulinimo etapo, taip pat valstybės politinės organizacijos ir teritorija sąryšio (įsitvirtinimo) stiprinimo.

Lyginant ikivytautines ir Vytauto laikų sienas, matyti, jog nustatant Mazovijos – LDK sieną remtasi „senų žmonių“ parodymais, kurie liudijo šalia valstybių derybininkų: „<...> Tandem presciti nostri et ipsius ducis Semouithi mediatores assumpti sibi alterum senibus et antiquis personis scientificis et ydoneis propter cautelam et maiorem tutelam ipsas Gades seu limites [...] limitauerunt“¹⁹³. Tai rodo paprotinės teisės galiojimą¹⁹⁴. Senoliai paprotinės teisės šaltinis, o jų liudijimai buvo aktualūs senąsias ribas įteisinant valstybinėmis sienomis, nes priešingu atveju senolių parodymai nebūtų prasmingi. Delimituojant LDK ir Ordino sienas, kurių dalis driekėsi „senųjų gentinių“ ribų pagrindu, senų žmonių liudijimų nėra, „senovės“ dalykai likdavo antrinėje pozicijoje. Manytina tuo naudotis nebuvo galimybės, nes tarp šių valstybių teritorijų įsisavinimas vyko karo jėgos pagalba. Kita vertus Ordinui teritorijų skirstymai, remiantis etniniais niuansais, buvo nenaudingi, nes ši valstybė buvo rašytinės teisės tradicijos šalininkė. Tačiau pastabu, jog Ordinas diplomatinuose, teritoriniuose ginčiuose su LDK dėl Žemaitijos, siekdamas įrodyti savo teisėtumą, nevengdavo pristatyti savo liudininkų - „senų žmonių“. Taip vokiečiams tekdavo elgtis neturint jokių dokumentų, kurias būtų galiam remtis.

5. LDK delimitaciniai procesai XV a 4 deš. – XV a. pab.

Delimitavus vakarines LDK ir Ordino sienas XV a. 1 pus. pastebimas sienų atnaujinimo – taisymo etapas, per kurį atsiskleidžia nauji teritorializaciniai aspektai. Ordino valstybės pareigūnai dažnai kreipdavosi į LDK valdovą, prašydami pakartotinai „patikrinti“, „pataisyti“ sienas. Antai, dar 1404 m. Vytautui ir Ordinui sudarius Racionžo sutartį, iš esmės kartojančią Salyno akto punktus, nutarta iš naujo apeiti 1398 m. nustatytą Žemaitijos sieną: „<...> Quod omnia et singula, quae in praemissco concordiae et pacis tractatu de verbo ad verbum pertinere dinoscitur, utputa ad omnium offensarum hincinde

¹⁹³ KDK Mazowieckiego, s.73, 1358 m.

¹⁹⁴ Žr.: J. Jablonskis, Paprotinė teisė, in: Istorija ir jos šaltiniai, Vilnius, 1979, p. 168.

comimissarum remissionem, districtuum et granicierum limitationem, pacem perpetua inter nos et terras nostras, videlicet Litwaniam et Rusviam, ex una, et dictum dominum magnificum, magistrumgeneralem, et terras sui ordinis per Prussiam et Livoniam, parte ex altera¹⁹⁵. Istoriko Guenéé teigimu, limitacijos atnaujinimo praktika buvo paplitusi Vakarų Europoje, nes kiekvienas atnaujinimas reiškė valstybių santykių pagerinimą bei pakartotinį taikos tarp valstybių atnaujinimą¹⁹⁶. Tokia tarpvalstybinių santykių derinimo tradicija vadovavosi Ordino valstybė ir LDK. Kita vertus pastebėtina, jog Ordinas taip rūpintis savo teritorija ir dėl to, kad XV a. jo padėtis vis blogėjo ir reikėjo naujų valdžios įtvirtinimo formų.

1451 m. Ragainės komtūro laiške Ordino magistrui apie tai yra kalbama: „<...>Ouch als euwir gnade begerende ist von der grenitczen czwischen Littowen und disse lande, also hebe ich semlich grenitcz lassn besehen und vorneme, das die leytszleuthe usz Littowen gereitt uff der grenitcz gewest seyn und haben sie besehen, sunder sie haben nicht neuwes geschelmet addir geczeichnet aldo. [...] von der Serewintha an bis uff die Memellishe grenitcze und vordan ging der kompthur von de Memell, [...] mit en bis an die see.[...] Do vurte wir sie uff die rechte grenitcze widder und weyszten en aldo herczoges Witoldis czeichen und unseres Ordens czeichen in alden eychen und andern bomen.“¹⁹⁷ Limitacinių atnaujinimų pamatas buvo Vytauto laikais nustatytos „teisingos“ ir „senos“ sienos. Tai tapo ir LDK politinio elito sąvokia: „Vytauto laikų sienos“, jų išsaugojimas. Ženklinant naudoti valstybių valdovų simboliai¹⁹⁸. Vytautinių sienų atnaujinimo praktika ypatingai išryškėjo XVI a. Tačiau apie tai bus kalbama tolimesniuose skyriuose.

Po gausių XV a. 1 pus. delimitacinių procesų plėjados, XV a. 2 pus. žinoma tik viena 1473 m. Lietuvos ir Livonijos limitacija. Dokumentas rodo pirminius vidinės

¹⁹⁵ LUB, Bd. 4, s. 457 – 459, 1404 m. Antai 1424 m. Jogaila laiške Ordinui kalba Vytauto vardu, nes atsiliepė į Ordino siūlymą atnaujinti LDK sienas. Jogaila šiam reikalui skiria komisorius. Regis tai pirmas atvejis, kai yra minimi sieną atnaujinantys pareigūnai - komisoriai. Dokumentas: E. Raczyński, Codex diplomaticus, 17, s. 307 – 308, 1424 m.

¹⁹⁶ B. Guenéé, Des limites féodales aux frontières politiques, Les lieux de mémoire. II Le Nation, p. 16. Tai pastebima XVI a. LDK dokumentuose, kai vyksta tarpvalstybinių santykių ir taikos atnaujinimai, kurių vienas pagrindinių tikslų buvo valstybių teritorijų klausimų suderinimas atnaujinant limitacijas. Antai 1529 m. atnaujinant taiką tarp LDK, Lenkijos ir Prūsijos pagrindinis sutarties dėmesys skirtas valstybių teritorijų limitacijai bei teritorijų apsaugos susitarimams. Dokumentas: Volumina Legum, t. 1, s. 241 – 245, 1529 m.

¹⁹⁷ Geheimes Staatsarchiv, OBA 10789, 1451 m.: „<...> Taip pat jūsų didenybė norėjo žinoti apie sienų tarp Lietuvos ir šios šalies (Ordino T.Č.) [padėtį], taigi aš nurodžiau visas sienas apžiūrėti ir sprendžiu, kad pareigūnai iš Lietuvos buvo atėjo prie sienos ir ją apžiūrėjo, bet nieko naujo ten nepažymėjo[...] ėjo nuo Širvintos iki Nemuno sienų ir nuo ten ėjo Klaipėdos komtūras[...] su jais iki jūros. [...] Bet iš ten juos nuvedėme prie teisingų sienų ir parodėme jam senas sienas ir nurodėme kunigaikščio Vytauto žymenis, o taip pat Ordino, senuose ažuoluose ir kituose medžiuose“.

¹⁹⁸ Žr.: E. Gudavičius, Žvėryno akmuo, in: *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Darbai*, A serija, t. 3 (64), Vilnius, 1978, p. 86-89; R. Matulaitis, Istoriniai akmenys, Vilnius, 1990, p.105 - 108 (ilustracijos).

kolonizacijos požymius, nes ištobulėja sienos ženklėjimas, minimos pasienio gyvenvietės, keliai. Žymėjime panaudoti žmonių sukurti ženklai: kapčiai – sukasti kalneliai, išrėžti – iškalti ženklai: „<...> In primis in loco supradicto Curgun et stagno sive lacu eodem nomine nuncupato fecimus unum colliculum alias kopiec et fossatam ubi est vallis quae apparet, quasi [...]usque ad sylvam proxime contiguam, eodem lico Curguny in medio fecimus quaedam signa in quercubus et aliis arboribus“¹⁹⁹. Limitacijos procedūrų tobulėjimas atspindi vidinės kolonizacijos sklaidą į pasienius. Tačiau galima ir kita versija, jog tai buvo nuolatinės gyvenamos teritorijos, šalia kurių vėliau buvo nutiesta siena, tokiu būdu atsirado apgyvendinti pasieniai.

Žymint sieną atlikti matavimai. Tai daryta stengiantis kuo tiksliau atriboti ir apsaugoti netoliese, abipus sienos įsikūrusias gyvenvietes: „<...> granicies et limites duci et assignari debent deorsum descendendo usque ad unum milliarem directe, ita quod circa castrum Bawsko in duobus milliariibus remaneat“²⁰⁰

Taigi XV a. 2 pus. sienų žymėjime prasideda naujas sienų atnaujinimo ir taisymo procesas, o tai leidžia įžvelgti sienų stabilėjimo pradžią.

6. LDK vakarinės dalies delimitacinių procesų „pertrauka“ XV a. 2 pus. – XVI a. 3 deš.

Kas lėmė vakarinės LDK dalies delimitacinių procesų pauzę nuo 1473 m. iki 1529 m. akto?

Ieškant atsakymo, problemą tenka matyti per vidinės kolonizacijos prizmę. Lietuvai ir Ordinui sąlyginai išsprendus esminius teritorinius ginčus, „pasidalinus“ ir tvirtčiau apglėbus periferines zonas, buvo prieita prie politinės erdvės apsibrėžimo sienomis. LDK ėjo vidinio aparato tobulinimo keliu. Tvirtėjo valdančiojo aparato sąryšis su teritorija. Per utilitarinę veiklą (žemdirbystę) vyko teritorijos įsisavinimas – vidinė kolonizacija. Po Vytauto laikų sienų akcijos, palaiptamsi stabilizavosi valstybių santykiai, kolonizacija plito iš branduolio į pasienius. Kilo gyventojų prieaugis, nes mažiau kariauta, o paribiuose gyventi darėsi saugiau. XVI a. vidinės kolonizacijos sklaida „atsirėmė“ į valstybės sienas. Įvykdavo pasienių gyventojų susidūrimai „stumdydavę“ valstybių teritorijų sienas taip modifikuojant valstybių teritorijas²⁰¹. Toks atvejis nurodomas ir

¹⁹⁹ LM, Užr. 5 kn., nr. 125, p. 236, 1473 m.

²⁰⁰ Ibid.

²⁰¹ To pavyzdžiu gali būti 1536 m. konfliktas tarp karalienės Bonos ir Jono Radvilos dėl dykrų, kurios tuo metu skyrė Lenkiją ir Lietuvą, nes abu pusės skverbėsi į jas bei kolonizavo. Sprendžiant įsiliepsnojusį ginčą buvo nustatyta siena tarp LDK ir Lenkijos. Žr. plačiau: J. Jakubowski, Przykład zniemności granic, s. 161 -

Pirmajame Lietuvos Statute „<...> kur kirviai susikirs ten ir bus riba“²⁰². Be to, pasak Wysloucho, valstiečiai įdirbtą žemę saugojo, kad jos neužgrobtų kiti žemdirbiai, nes kad miškus paversti dirbama žeme reikėjo įdėti daug darbo, todėl įdirbta žemė turėjo savo vertę²⁰³. Kildavo ginčai dėl menkiausių įdirbtos žemės ruožų, kurie grėsdavo peraugti į tarpvalstybinius konfliktus. Todėl XVI a. kilo nauja tarpvalstybinių delimitacinių procesų akcija sąlygotas vidinės kolonizacijos proceso suvalymo. Sienų funkcija buvo pasienių gyventojų, jų turto, valstybės teritorijos apsauga²⁰⁴. Matyti, jog Lietuvos valdžiai kilo uždaviniai tinkamai administruoti šalies gyventojus.

Valstybei svarbus ekonominis pamatas, jis sąlygoja valdymo aparato tobulėjimą. Tad valstybių valdančiajam sluoksniui buvo aktualūs ir pasieniai: žemė, gyventojai, jų produkcija. Atsiranda suvokimas, kuris iki tol buvo blankus, jog yra svarbus kiekvienas žemės ruožas, nes žemė įgauna didelę vertę. Pasak istoriko Santiano, kuriant uždara teritorinę valstybę yra būtinas stiprus materialinis - ekonominis pagrindas išlaikysiantis uždaros valstybės vidinę struktūrą²⁰⁵. Todėl aišku, jog XVI a. vakarinės LDK dalies delimitaciniai procesai buvo sąlygoti kylančios vidinės ekonominės konjunktūros. Delimitacinių procesų pauzė (1473 – 1529 m.) rodo vidinės kolonizacijos, vieno etapo, chronologinę ribą. Dėstymą palaiko ir ryškus XVI a. išibėgėjęs valstybių sienų atnaujinimo faktas. Tačiau taip kalbėti galima tik apie LDK teritorijos vakarinę dalį.

Išsiaiškinus šio etapo priežastis bei išibėgėjusios atnaujinamosios limitacijos reikšmė, tenka pereiti prie XVI a. valstybės limitacinių procesų bei teritorialumo bruožų aiškinimo.

7. XVI a. LDK teritorijos vakarinės dalies delimitaciniai procesai

XVI a. vakarinės LDK teritorijos sienų sutarčių skaičius smarkiai išaugo ir tęsė XV a. prasidėjusį sienų atnaujinimo procesą. To pagrindas buvo „teisingos“ Vytauto laikų

164. Tokie pasienių konfliktai buvo dažnas atvejis, nes nuolat mini šaltiniuose. Dokumentas: Археографический сборник документов, т. 1, нр. 17, с. 15 – 22, 1536 m.

²⁰² PLS, VIII sk., 9 str., с. 226 : „<...> а як сотнут ся топоры, тут будеть граница.“; Vertimas į lietuvių kalbą: I. Valikonytė, S. Lazutka, E. Gudavičius, Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.), Vilnius, 2001, sk. VIII, str. 9, p. 212.

²⁰³ S. Wyslouch, *Rozwój granic i terytorjum powiatu Kobryńskiego*, s. 8 – 11.

²⁰⁴ LVIA, F. Lietuvos Metrika, kn. 560, l. 1, 1542 m.: „<...>как долго и шыроко немцы забрали земли.“; I. 4, „<...> зверь ловили и рыбу ловили“

²⁰⁵ B. Santiano, *Les problèmes monétaires*, p. 8.

sienos²⁰⁶. Antai 1529 m.²⁰⁷ ir 1532 m.²⁰⁸ buvo sudarytos pakartotinė LDK ir Prūsijos sienų atnaujinimo sutartys. 1532 m. aprašas rodo, jog valstybės limitacinę liniją sudarė pasienio kaimų „grandis“²⁰⁹.

1541 m. buvo atnaujintos Lietuvos ir Livonijos sienos²¹⁰. Tačiau išsamiausiai pasienių gyvenimą parodo 1542 m. sutartis, nes ši valstybės siena atitiko įvairių socialinių sluoksnių privačių asmenų žemių ribas²¹¹. Tai rodo valstybės teritorijos įsisavinimo laipsnį, o kartu byloja apie tvirtą valstybės teritorialumą.

1545 m. dar kartą atnaujinta Lietuvos ir Prūsijos siena²¹². Taisant kurti papildomi dirbtiniai ženklai ir vienas jų akivaizdžiai išreiškė valstybinę sienos prasmę. Tai buvo mūrinis stulpas su valstybių heraldika ir įrašais, jog tai valstybes skirianti linija²¹³. Faktai atskleidžia XVI a. vidurio valstybinio – teritorinio mąstymo susiklostimą²¹⁴.

XVI a. šalia LDK ir Ordino sienų atnaujinimo procedūrų, sąlygotų vidinės kolonizacijos sklaidos buvo nustatyta ir siena su Lenkija, kuri taip pat buvo vidinės kolonizacijos išdava. Reikia manyti, jog iki tol, Lenkiją ir Lietuvą skyrė stambūs

²⁰⁶ LVIA, F. Lietuvos Metrika, kn. 560, l. 5, 1542 m.: „<...> а мы вси по тымъ грании за дедовъ и отцовъ нашыми сами вечно держали [...] от Двины речки аж до границъ Псковских до речки Рубанинь по границу великого князя Витовтову а по Витовтовте по границу Радивилову.“

²⁰⁷ M. Dogiel, *Limites*, s. 206, 1529 m.: „<...> visum est principio renovare, & servare pro veteri observatione Limites & Terminos intrascriptos.“ 1529 m. siena panaši į 1420 m. ir 1422 m. limitacines linijas tarp Ordino ir Žemaitijos.

²⁰⁸ MBKЛ, Книги посолская, nr. 15 b., c. 17, 1532 m.: „<...> старая граница mezi Литвою и Прусы.“

²⁰⁹ *Ibid.*, c. 18: „<...> А отъ Кголубовъ до села до Миколайква, тое село маете прійти на полы, а отъ Миколайква до Высокого“.

²¹⁰ Dokumentas: M. Dogiel, *Limites*, s. 212 – 127, 1541 m. Šios sienos ženklimas labai ištobulintas. Svarbu, jog minimi pasienio keliai: „<...> ad ponticulum, qui est in via, qua vadunt ad Nobile Strumborg“, in: *Ibid.*, s. 214.

²¹¹ LVIA, F. Lietuvos Metrika, kn. 560, l. 2, 1542 m.: „<...> земли пановъ Смоленских и у границы...“; „<...> до старины князя Масалцки поль пары миль“. Apie tai rodo ir atvejis jog žemvaldžiai skirdavo į limitacinius procesus ir savo liudytojus. *Ibid.*, l. 4. „<...> так тые люди Псковский повелили перед нами иж томъ местцу панъ Радивил хлеба ель как тую границу чиниль“.

²¹² Dokumentas: MBKЛ, Книги посолская, nr. 7, c. 6 - 7; 8, c.7 - 8; 9, c. 8 - 9; 10, c. 9 - 11; 12, c. 12 - 13; 13, c. 13 - 14; 14, c. 14 - 16; 15b., c. 16 - 17, 1545 m.. Visur kalbama apie tą pačią sieną. Skiriasi tik turinių platumas bei redakcijos. Limitacijos metus išsprendus neaiškumus, sienos ruožas buvo matuotas net virvėmis (*funiculus*), siekiant tikslaus teritorijų perskyros.

²¹³ *Ibid.*, nr. 10, c. 10 – 11, 1545 m.: „<...> columnam de muro lateritio esse erectam et positam, inter scopulum terreum, ac flumen ipsum Lek, in ipsaque calumna, infixa sunt arma versus meridiem sculpta in lapide magni ducatus Lithuaniae, equus album cum sessore armato, a parte dextra; a sinistra vero aquilla nigra cum corona inaurata in collo, in pectore literam S sculptam habens.“ Ir įrašas: „<...> *Columna limitum*. Carmina haec exsculpta sunt in lapide sub armis./ Quando Sigismundus patrijs Avgustus in oris/ Primus et Albertus Machio iura dabant / Ille Jagielonis vaeteresque binomini vrbes./ Hicque Borussorum pace regebat opes/ Haec erecta fuit moles, quae limite fines/ Signat et amborum seperat arua ducum./ Anno Domini MDXLV, mense Augusto. Tačiau pasitaiko dokumentų, kuriose valstybių sienos yra labai glaustai aprašomos, pažymint pagrindinius bruožus. Žr. dokumentą: *Ibid.*, nr.16,c. 20, 1545 m. Galima spėti, jog tai ankstesnės limitacinės sutarties projektas, bet pasakyti kurios yra sudėtinga.

²¹⁴ Apie valstybinio teritorinio mąstymo susiklostimą galima sakyti, jog kiti XVI a. dokumentai neberodo ženklų pokyčių delimitaciniuose procesuose. Antai 1584 m. limitacijos aktas, palyginus jį su kitais XVI a. aktais, naujų tendencijų nematyti. Žr. dokumentą: Z. Wojtkowiak, *Delimitacja Litewsko Kurlandzka z 1584 roku*, s. 270 – 274, 1584 m.

geografiniai objektai bei „senosios“ gentinių laikų sienos. Pirmas LDK ir Lenkijos delimitacinis procesas įvyko 1536 m. Tais metais kilo konfliktas tarp karalienės Bonos ir Jono Radvilos dėl Bielsko dykros, skyrusio Lietuvos ir Lenkijos valstybes, nes ją „nelegaliai“ kolonizavo Radvila. Tokiu būdu, sprendžiant įsiliepsnojusį ginčą, buvo nustatyta siena tarp LDK ir Lenkijos²¹⁵.

Žymint sieną ir aiškinantis, kokia dykrų dalis turi atitekti karaliui, didelę reikšmę turėjo Vytauto ir kitų Lietuvos valdovų medžioklės plotų lokalizacija: „<...> Вказали тежъ и повелили мне осочники: въ реки Супряслы, где Соколдка въ Супрясло впадала, ижъ на томъ местцы, за Витолта и за Жикгимонта а за Казимира и за Александра короля, околы бывали господарскіи“²¹⁶. Tais metais buvo nustatytos Raigardo ir Goniondzo bei iš kitos pusės Gardino ir Bielsko žemių ribos prie ginčytinų dykrų. Sieną driekėsi „senais“ bei „naujai“ sutartais ruožais. Ženklinimo sistema labai paprasta. Specialūs ženklai nebuvo kuriami. Apsiribojama tik geografinių objektų išvardinimu²¹⁷.

Kita sienų sutartis tarp Lietuvos ir Lenkijos buvo sudaryta 1546 m. Akto turinys stebina savo platumu. Delimitacinio proceso tikslas taip pat buvo suvaldyti išibėgėjusį kolonizacijos procesą, nustatyti sieną, išibėgėjant intensyviai žemės įsisavinimo procesui²¹⁸. Pirmą kartą nustatinėjant šią Lietuvos ir Lenkijos sienos ruožą buvo remtasi senų žmonių parodymais: „<...> ставили шесть светковъ, шляхтичовъ, людей старыхъ“²¹⁹. Tuo tarpu senolių liudijimuose pastebima Vytauto ir Švitrigailos atmintis: „<...> отъ давныхъ часвъ мы ее во вживавнью и въ спокойномъ держанью отъ великого князя Витолта ажъ и до тыхъ часовъ маемъ“²²⁰; „<...> за великого князя Витолта и за Швитригайла“²²¹. Vytauto laikais nebuvo nustatytos sienos su Lenkija, tačiau senoliai liudydami mini Vytautą, todėl tai gali rodyti, jog sąlyginai ramiose LDK valstybės teritorijos dalyse buvo, nepriklausomai nuo to ar buvo įgyvendinti limitaciniai procesai, valstybės teritorializacijos vyko per teritorijos įsisavinimo procesus. Jei XVI a. atnaujinant Lietuvos ir Ordino sienas Vytautas atmenamas, kaip valdovas pirmasis nustatęs sienas, tai šiuo atveju Vytauto atminimas rodo, jog šių teritorijų, kad ir neapibrėžtų sienomis, valdovas buvo Vytautas. Taip atsiskleidžia teritorinio mastymo bruožai Vytauto laikais.

²¹⁵ Žr.: J. Jakubowski, Przykład zniennosci granic administracyjnych, s. 163 - 164.

²¹⁶ Археографический сборник документов, т. 1, нр. 17, с. 15, 1536 m.

²¹⁷ Ibid., нр. 18, с. 19 – 22, 1536 m.

²¹⁸ Ibid., нр. 31, с. 49 - 126, 1546 m.

²¹⁹ Ibid., с. 47 (Liudijimai labai dažni, todėl pateikiamas tik vienas pavyzdys.).

²²⁰ Ibid., с. 73, 1546 m.

²²¹ Ibid., с. 76 – 77, 1546 m.

Išskirtini esminiai XVI a. LDK limitacijos bruožai yra: apgyvendintas pasienis, linijinė siena, ištobulintas ženklavimas²²² bei valstybės teritorijos ir jos sienų idėjos susiklostimas.

1564 - 1566 metų teisminės ir administracinės reformos metu buvo įdiegtas naujas LDK teritorijos suskirstymas bei teisinė sistema²²³. Reforma rodo, jog Lietuvos valdantysis sluoksnis ieškojo metodų efektyviančių teritorijos valdymą. Tai išreiškia sociumo, valstybės teritorijos, valdžios struktūros sąryšį – sistemą. Rodo teritorinės savimonės formavimąsi, nes buvo susiklostęs tam tikras teritorinis uždarumas skatinęs bendruomeniškumą. Kita vertus galima kelti klausimą, tačiau palikti atvirą: kiek valstybės vidinės teritorinės administracijos sistemai darė įtaką teisinės sistemos (PLS) atsiradimas bei vidinės ekonominės struktūros modernizavimas – Valakų reforma?

8. LDK teritorijos rytinės dalies teritorializacijos ir delimitacijos procesai 1

Aptarus vakarinės LDK dalies teritorinį tapumą būtina pereiti prie rytinės.

Kaip matyti, XVI a. vakarinė LDK dalis buvo apimta teritorializacijos proceso. Tuo tarpu XV a. pab. – XVI a. rytinė LDK teritorija turėjo nueiti pakartotinį teritorializacijos proceso kelią. Galima panaši ir analizės kryptis, kokia naudotasi kalbant apie vakarines LDK teritorijas. Tačiau skirtingai nei vakarinėje LDK dalyje, rytinėje egzistavo specifiniai teritorializacijos niuansai.

Łowmiański teigia, kad XIII a. lietuviai, kuriam laikui, perėmė nuo Kijevo Rusios laikų rusėniškuose kraštuose išlikusią mokesčių sistemą ir ja naudojosi²²⁴. Jevgenijus Machovenko, laikydamasis Liubavskio teorijų, nurodo, jog LDK absoliučią daugumą valstybės pamatinių dalykų „skolinosi“ iš rusėnų ir todėl negriovė susiformavusios vietinės organizacijos²²⁵. Tačiau Ochmański su tokiu teiginiu nesutinka

²²² Darbe konkrečiai apie sienų ženklavimo pokyčius nėra kalbama, bet kad ir minimaliai siekiant užpildyti šią spragą pateiktinas 1505 m. valdovo raštas, kuriame komisoriams nurodoma atnaujinti sienos ženklus: „<...> limitande, in ipsisque scopulos, colliculos, fosfatas, et monticulos sipandi, locandi, et prigendi, signa quaque in arboribus, silvis, boris et nemoribus, laubus, fluviiis, fluminibus, stagnis et aquis, ac locis, quibuscunque incedendi, ponendi, figendi, et statuendi“, in: M. Dogiel, CD, t. 5, s. 166, 1505 m.

²²³ Dokumentas: LDK administracinė sistema: РИБ, 7 книга публичныхъ дель, т. 30, nr. 118, с. 887 – 891, 156 – 1566 m.

²²⁴ H. Łowmiański, Studja nad początkami, t. 2, p. 354.

²²⁵ J. Machovenko, Nelietuviškų žemių teisinė padėtis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (XIV – XVIII a.), Vilnius, 1999, p. 19. Autorius plačiai recipuoja Matvejaus Liubavskio idėjas, kurios tam tikra prasme jau yra pasenusios. Nepaisant to Liubavskio darbai, empiriniu požiūriu, laikytini labai svarbiais antriniais istorijos šaltiniai: М. К. Любавский, Областное деления и местно управление; М. К. Любавский, Очерк истории Литовско – Русского государства до Люблинской унии включительно, Москва, 1915.

ir siūlo istorikams nepervertinti rusėnų indėlio Lietuvos valstybės formavimuisi²²⁶. Besikurianti Lietuvos valstybė perėmė nemažai dalykų ne tik iš rusėnų, bet ir iš visų savo kaimynų, tik rusėnai - aneksai buvo ne kaimynai, o sudėtinės Lietuvos valstybės teritorijos, kurias reikėjo valdyti. Regis, lietuviai negalėdami pasiūlyti tobulesnio organizacijos modelio, aneksuose buvo tiesiog priversti palikti senąją tvarką.

Britų istorikas Johnas L. I. Fennellas²²⁷ teigia, jog lietuviai rusėniškose žemėse nekeisdami vietinės santvarkos pelnė vietos rusėnų palankumą ir tai lietuviams padėjo įsitvirtinti. Autorius šiam faktui skiria ypatingą dėmesį. Šis niuansas yra labai svarbus, kalbant apie LDK teritorijos rytinės dalies teritorinį tapsmą.

Dar Vytauto laikais buvo žinomos sienos su kaimyninėmis rusėnų žemėmis, nustatytos „senujų“ gentinių ribų pagrindu. Antai 1427 m. Tverės ir Lietuvos susitarimu buvo patvirtintos „senosios“ sienos, kurios atitiko ten išlikusią „senąją“ teritorinę organizaciją²²⁸. Tai patvirtina ir 1440 m. LDK bei Pskovo sutartis, kurioje, aptarus prekybos reikalų, buvo patvirtinta šalis skirianti „senoji“ siena²²⁹. Limitacija taip pat buvo sąlygota „senojo“ teritorinio padalinimo. Išvada, jog lietuviai, aneksuotuose rusėniškuose kraštuose, negriaudami „senojo“ teritorinio padalinimo, leido išlikti gentiniams „teritoriniams vienetams“ ir jų centrams. Antai dar Vytauto laikais iš „Tikrosios Lietuvos“ aneksams skelbtos žemių privilegijos, kurias vėliau pakartodavo jo sosto įpėdiniai. Šie susitarimų dokumentai taip pat patvirtina, jog LDK rusėniškos žemės išsaugojo „senąją“ teritorinę organizaciją²³⁰. Tai rodo ir žemių privilegijų faktas. Galima teigti, jog tai buvo kaip politinių šalių susitarimų dokumentai. Todėl šie teritoriniai vienetai ne tik priklausė nuo „Tikrosios Lietuvos“, bet ir „Tikroji Lietuva“ buvo priklausoma nuo jų. Kita vertus susitarimų dokumentai rodo, jog tobulėjant vidinei LDK valdymo struktūrai, valstybės ir rusėniškų teritorijų teisinis konsensusas buvo neišvengiamas. Šioje LDK dalyje teritorializacija vyko ne tik karo jėgos bet ir teisinių susitarimų dėka.

²²⁶ Plačiau apie tai: J. Ochmanskis, *Senoji Lietuva*, p. 88 – 96.

²²⁷ J. L. I. Fennell, *The Emergence of Moscow 1304 – 1359*, Berkeley and Los Angeles, 1968, p. 144 – 147.

²²⁸ Dokumentas: LM, Užr. 5 kn., nr. 140, p. 257, 1427 m.

²²⁹ Акты, относящиеся к истории Западной России, nr. 38, c. 51, 1440 m.: „<...> А рубежь воде и земли со Псковомъ [...] то намъ старй рубежь“. Tai matoma ir 1440 m. sutartyje su Naugardu, patvirtinant „senas“ teritorines ribas valstybinėmis sienomis. Dokumentas: Ibid., nr. 39, c. 52.

²³⁰ Brunhes ir Vallaux teigia, jog didelės valstybės paprastai kuriasi ant mažų valstybių pamato, tokia didelė valstybė teritoriškai stabili pajėgia išsilaikyti tiek, kiek turi savyje energijos, nes kuo labiau nutolusios teritorijos nuo centro, tuo sunkiau valdomos. LDK atveju galima teigti, jog valstybei užteko energijos užkariauti rusėniškas žemes, bet prituko jas išlaikyti ir atsilaikyti prieš kylančią Maskvą. Žr.: J. Brunhes, C. Vallaux, *La Géographie*, p. 325. Taip pat žiūrėti J. Jakubowskio paskelbtas privilegijas, kuriose tai galima arčiau: И. Якубовский, *Земские привилегии Великаго Княжства Литовскаго, виета ...?*, 1903, c. 291 – 303.

XV a. LDK teritorijos rytinėje dalyje situacija kito. Kylanti galinga Maskvos valstybė siekė revindikuoti LDK rusėniškas žemes²³¹. Todėl vyko teritoriniai persikirstymai ir, regis, tokiu pačiu principu, kaip XV a. 1 pus. Žemaitijos atvejis. Tai buvo teritorinių vienetų atpešimai ir prijungimai, o ne pasyvių periferinių teritorijų, išspraudusių tarp dviejų kaimyninių politinių jėgų, palaipsninis įsisavinimo procesas.

Pasak Gudavičiaus, Maskva teritorines pretenzijas į LDK rusėniškas žemes skelbė, kaip Kijevo Rusios valstybės tradicijos tesėja²³². Ji laikėsi nuostatos plėstis rytų slavų erdvėse. Tačiau pačiose rusėniškose teritorijose, kurias Maskva siekė prisijungti, Kijevo Rusios valstybės tradicijos nebebuvo²³³. Maskvos pretenzijos į rytines LDK teritorijas, anot Ochmanskio, užsibaigė ties rytinėmis etninėmis „Tikrosios Lietuvos“ ribomis²³⁴.

LDK ir Maskvos valstybių delimitacinės linijos minimos 1496 m. akte, aptariant abiejų pusių pasienio gyventojų saugumo problemas, siekiant nustatyti aiškias sienas atitinkančias „senąsias“ ribas²³⁵. Atkreiptinas dėmesys, jog su Maskva, kaip ir su Ordinu, sienų nustatymas buvo karinio konflikto išdava. Dalinamasi „periferinius“ teritorinius vienetus.

1503 m. buvo nustatyta LDK ir Maskvos siena, tačiau svarbiausia yra teritorijų pasiskirstymo „metodologija“. Dalinamasi centrai su aplink juos esančiais ir jiems priklausančiais valsčiais, o valstybių limitacinės linijos atitiko apgyvendintų teritorijų ribas²³⁶. Tai dar kartą patvirtina „senosios“ rusėniškų žemių teritorinės struktūros svarbą. Tokia pati limitacijos tipologija su Maskva matoma 1526, 1537 (iš esmės atnaujinant 1526

²³¹ Apie Maskvos išskylimą žr. plačiau: В. Н. Темушев, Определение территории и границ, с. 21 – 26. Regis ankščiauasiais taikos susitarimas tarp LDK ir Maskvos buvo 1449 m. Žr. dokumentas: Акты, относящиеся к истории Западной России, nr. 50, с. 62 – 65, 1449 m.

²³² Žr. plačiau autorius dėstomą poziciją: E. Gudavičius, The Ruthenians, in: The Peoples of Grand Duchy of Lithuania, Vilnius, 2002, p. 45 – 56.

²³³ Žr.: Ibid., p. 51.

²³⁴ J. Ochmański, Lietuvių etninė siena, p. 190 – 191. Siūlytinas „Tikrosios Lietuvos“, valstybės branduolio, ir XVI – XVII a. (XVIII a.) LDK teritorijos ploto palyginimas. XVI a. LDK administracinis padalinimas rodo sąlyginai tolygų valdymo organizacijos paskirstymą teritorijoje. Ar tai nereiškia, kad jau XVI a. – XVII a. LDK, teritorijos buvusios šalia „Tikrosios Lietuvos“ (žvelgiant griežtai iš teorinių, teritorinių, politinių pozicijų, atsisakant LDK mentaliteto problemų) buvo Lietuvos teritorializacijos proceso ir Lietuvos valstybės rytų politikos išdava, rodanti Lietuvos valstybės pajėgumą, bendroje politinėje arenoje, įsisavinti ir adaptuoti teritorijas kadaise buvusias šalia „Tikrosios Lietuvos“. Tai išvengtina 1613 m. LDK žemėlapyje, in: A. Bumblauskas, Senosios Lietuvos istorija 1009 – 1795 m., Vilnius, 2005, p. 4 – 5, 370. Taip pat tai matyti ir šaltiniuose, jog kadaise buvusios teritorijos „šalia Lietuvos“ XVI a. yra administruojamos, kaip visiškai integralios LDK valstybės dalys. Žr. tokio pavyzdžio dokumentą in: Архивъ Юго – Западной Россіи, т. 1, nr. 122, с. 262 – 266, 1570 m. Braclavo, Kijevo, Podorės administracinių vienetų ribų aprašymas.

²³⁵ LM, Užr. 5 kn., nr. 61, p. 113, 1496 m.: „<...> границ старых поправити, сослати своихъ бояръ, и мы быхмо своихъ“.

²³⁶ Ibid., nr. 118.13, с.209, 1503 m.: „<...> города Смоленска и волостей: Раславля, Иванькова, Прудовъ, ...“. Tokia pati dalinimosi sistema matoma ir 1508 m. Maskvos ir LDK taikos sudarymo ir limitacijos akte. Žr. dokumentas: LM, Užr. 8 kn., p. 125 – 128, 1508 m.

m. taikos sutartį), 1548 m. sudarant taiką su LDK. Pasidalinami centrai su jiems priklausančiomis apylinkėmis, o pasienio kaimai su savo žemių ribomis sudarė valstybių sienų linijas. Limitacija taip pat, kaip XVI a. vakarinėje LDK dalyje, išreiškė vidinės kolonizacijos procesų suvaldimą²³⁷. Tačiau neatmestina prielaida, jog dar daug buvo valstybių teritorijas skiriančių dykų, kurio dokumentuose neminimos.

1554 m. Maskvos ir LDK limitacija atspindi tokią pačią tendenciją tik, susitarime jaučiamas valstybių siekis ne tik atriboti, bet ir saugoti pasienio gyventojus, užtikrinant žmonių saugumą²³⁸. Jį sąlygojo valstybių vidinės ekonomikos kūrimosi procesai.

9. LDK teritorijos rytinės dalies teritorializacijos ir delimitacijos procesai 2

Iki šio, devinto poskyrio, LDK teritorializacijos problema nagrinėta per Lietuvos – Vokiečių ordino ir Lietuvos – Maskvos kaimyninių santykių aiškinimo prieigas. T.y. Lietuvos ir ypatingai aktyvių kaimyninių politinių jėgų (priklausomai nuo to kada jos buvo galingos) teritorijų įsisavinimo bei teritorinio tapimo proceso aiškinimas. Tačiau be šių minėtų valstybių, taip pat ir Lenkijos, LDK savo kaimynystėje turėjo turkų ir totorių valstybes, su kuriomis vykdyti delimitaciniai procesai. Antai istorikas Dziubiński viename savo straipsnių kalba apie XV - XVI a. Lenkijos, Lietuvos, Krymo, Moldavijos ir Turkijos teritorijų limitavimą²³⁹. Tačiau dėmesį skiria sienų nustatymo procedūrų aiškinimui. Tuo tarpu nagrinėjama tema reikalauja pateikti šios LDK dalies delimitacinių procesų, kaip valstybės teritorializacijos, vertinimą.

Delimitaciniai procesai su turkų bei totorių valstybėmis leidžia manyti, jog XV - XVI a. LDK teritorializacijos klostimasis vyko ypatingai nutolusiame regione nuo Lietuvos valstybės branduolio. Būtina pabrėžti valstybės valdančiojo sluoksnio valstybinio mąstymo kryptis ir valstybės teritorijos idėjos susiformavimą.

Apie teritorializaciją šioje LDK dalyje leidžia kalbėti šaltiniai. XVI a. 5 deš. valdovo dokumentuose (nurodymuose komisariams) minimi LDK pasiuntiniai, kurie turėjo

²³⁷ Dokumentas: A. Dubonis, Lietuvos Metrika. 15 Užr. kn., nr. 156, p. 198 – 201, 1526 m.; nr. 164, p. 210 – 213, 1537 m.; МВКЛ, Книги посольская, nr.34, c. 52 – 55, 1548 m.

²³⁸ Dokumentas: Ibid., nr. 69, c. 106, 1554 m.

²³⁹ A.Dziubiński, La province Turque d'Aqkerman – nouveau facteur politique et économique, p. 137 – 148.

limituoti Lietuvos ir Turkijos sienas²⁴⁰. Limitacija buvo įtakota išsilaikiusios „senosios“ teritorinės santvarkos bei vykstančios vidinės kolonizacijos²⁴¹. Neužilgo, valstybių sutarimu, siena buvo atnaujinta²⁴². Taip pat yra žinoma ir kita vienalaikė limitacinė sutartis, pasak kurios buvo nustatyta siena su totoriais²⁴³. Šie faktai parodo XVI a. vid. LDK valstybės teritorizacijos mastą. Galima kalbėti apie valstybės valdančiojo sluoksnio politinio – valstybinio mentaliteto brandą bei egzistuojančią vienalytės valstybės teritorijos sampratą. Prisiminius ankstesnių šio poskyrių dėstymą, galima teigti, jog šios valtybės teritorijos dalies limitacija užbaigė LDK teritorijos delimitacinius procesus.

10. LDK teritorizacijos link

Poskyrio tikslas yra reziumuoti visą II skyrių ir pateikti LDK teritorinio tapsmo analizės „esmę“.

Tyrimas parodė, jog LDK teritorizacijos procesas prasidėjo vakarinėje LDK dalyje XIV a. 2 pus. Tai buvo sąlygota pažangesnių Lietuvos kaimyninių valstybių iniciatyvos delimituoti teritorijas. Pirmiausiai buvo sudarytas Lietuvos ir Mazovijos kunigaikštystės susitarimas dėl teritorijų limitacijos, pastaroji siekė apsaugoti savo žemes nuo potencialios lietuvių grėsmės. Tačiau tai tik epizodas. Esminis Lietuvos teritorizacijos proceso lūžis buvo Lietuvos ir Ordino delimitacinių procesų plejada, kuri buvo inicijuota politiškai aktyvios kaimyninės vokiečių valstybės. Ordinas suvokė delimitacinių procesų prasme, o Lietuvos valdantysis sluoksnis, regis, dar ne. Tačiau vokiečiai, siekdami delimituoti savo valstybės teritoriją, kartu skatino Lietuvos valstybės vakarinės dalies teritorinį tapsmą. Ši LDK dalis ypatingai teritorizacijos proceso buvo paliest valdant Vytautui. Šio valdovo laikais buvo nustatytos vakarinės LDK politinės sienos, kurios reiškė įtakos sferų tarp valstybių pasidalinimą. Po Vytauto delimitacinių procesu akcijos, XV a. 2 pus. prasidėjo rytinės LDK dalies teritorizacijos procesas, kurį sąlygojo galingos kaimyninės valstybės – Maskvos iškilimas. Taigi, rytinės LDK dalies

²⁴⁰ RVSAА. F. 389 (Lietuvos Metrika), s.v. 231, 71 dokumentas, 1540 – 1543 m.: „<...> и тые границы панѣвствъ нашихъ – Коруны Польское и князѣтва Великого Литовѣского – зъ землею Волоского и Белымъ городомъ достаточне а доводѣне з нимъ тому посланцу цара турецкого оповедиль и въказал“.

²⁴¹ Ibid., 17 dokumentas: „<...> яко оные границы межи тыми панѣвствы нашими и землею Волоскою, и Белгородомъ зъ стародавна у собе ся мають“, 1540 – 1543 m.

²⁴² Vėlesnis dokumentas, kuriame fiksuojami sienų atnaujinimo dalykai: Ibid., 251 dokumentas, 1540 – 1543 m.: <...> выеханья и осмотрая границъ панѣвствъ короля, его милости (Lietuvos ir Lenkijos valdovo – T.Č.), зъ землею цесара турецкого“.

²⁴³ Ibid., 72 dokumentas, 1540 – 1543 m.: „<...> границы [...] князѣтву Великому Литовѣскому - и з землею татарскою Перекопскою“.

teritorializacija buvo sąlygota politinių oponentų susidūrimo, kuris brėžė šių valstybių teritorijų sienas. Šios dalies teritorinis tapsmas, regis, tęsiasi iki XVI a. vid.

XV a. 2 pus. vakarinėje LDK dalyje, tarp LDK ir Ordino, prasidėjo kitas teritorializacijos etapas - valstybių sienų atnaujinimas. XV a. jis dar nebuvo intensyvus, tuo tarpu XVI a. 1 pus. procesas įgavo pagreitį. Sienų renovacija buvo sąlygotas išsigėgėjusios vidinės kolonizacijos „suvaldymo“, nes ji „atsirėmė“ į valstybių sienas ir pradėjo jas modifikuoti. Vidinės kolonizacijos suvaldymas lėmė ir Lietuvos bei Lenkijos sienų sureguliaciją, tai buvo padaryta XVI a. 4 – 5 deš., o iki tol valstybes skyrė gentinės žemių ribos.

XVI a. 2 pus. rytinėje LDK dalyje taip pat prasidėjo sienų atnaujinimas, kuris taip pat buvo sąlygotas vidinės kolonizacijos, bet lyginant su vakarinės LDK dalies procesais, jis buvo lėtas. Taip atsitiko todėl, kad čia didelę reikšmę turėjo išlikęs „senasis“ nuo gentinių laikų išlikęs teritorinis susiskirstymas bei tai, jog šios teritorijos buvo rečiau apgyvendintos, nei vakarinė LDK dalis.

LDK delimitacinius procesus užbaigė rytinių sienų nustatymas su Turkų – Osmanų imperija ir Krymo chanatu XVI a. 5 deš. Sienos delimituotos tokiu pačiu principu, kaip su Maskva. Remtasi išlikusiu senuoju žemių teritoriniu padalinimu.

Galima pateikti tokią LDK teritorinio tapsmo proceso tvarką: 1358 m. sienos nustatymas su Mazovija; Vytauto laikų LDK ir Ordino sienų nustatymo akcija 1398 – 1426 m.; XV a. 2 pus. prasidėjo vakarinės LDK dalies sienų atnaujinimo procesas; XV a. prasideda rytinės LDK dalies teritorializacijos procesas ir delimituojamos sienos su Maskva, kuris tęsiasi iki XVI a. 2 pus.; XVI a. 5 deš. nustatomos rytinės LDK dalies sienos su turkais ir totoriais; XVI 4 – 6 deš Lietuvos ir Lenkijos sienų nustatymo akcija. Tokia tvarka LDK teritorija buvo apibrėžta valstybinėmis sienomis. XVI a. vid. LDK tampa teritorine valstybe.

III. Valdžia ir teritorija LDK – ar galimos trys valstybės teritorijos įsisavinimo pažinimo priegigos ?

Skyriaus tikslas palyginti Lietuvos valdovų itinerarius, bažnyčių fundavimo ir valstybės pareigybių lokalizacijos teritorijoje duomenis. Tikimasi, jog tyrimas parodys svarbiausius Lietuvos valstybės politinius centrus. Jų išsidėstymas atskleidžia valdžios ir teritorijos santykį. Kita vertus gauti rezultatai papildys antro skyriaus tyrimo dalį, kurioje kalbėta apie valstybės teritorijos sampratą ir politinių centrų svarbą.

Lietuvos istoriografijoje teigiama, jog iki XVI a. ir jo metu valdovas valdė šalį keliaudamas, tačiau išsamesnio valdovo kelionių įvertinimo neturime. Yra du istorikų „sukurti šaltiniai“ – Vytauto ir Aleksandro itinerarijai²⁴⁴. Šie, kompaktiškai parengti duomenys pasitarnauja atskleidžiant valdovo kelionių maršrutus, valdovo ir valdomos teritorijos sąryšį. Vakarų istoriografijoje šiai valstybės valdymo formai yra skiriamas didelis dėmesys. Prancūzas Pierras Riché, tyrinėjanti Karolingų imperijos struktūrą, teigia, kad valdovų kelionės po šalį buvo nuolatinės, taip valdovas politiškai vienijo plačią teritoriją bei kartu išreiškė savo galią²⁴⁵. Kelionių metu valdovas rinko mokesčius, sprendavo iškilusias problemas, teisdavo - suvoktas kaip keliaujantis teisingumas²⁴⁶. Keliauta neatsižvelgiant į metų laikų kaitą, nes tai šalies valdymas. Tam ruošti keliai, o per vandenį ir pelkes statyti tiltai, tai kėlė bendrą valstybės mobilumo lygį²⁴⁷. Tuo tarpu, pasak Boureau, itinerarijai parodo valdovo galios sklaidą bei žymi valstybės teritorijos ribas²⁴⁸.

Tokiu pavyzdžiu galima bandyti įvertinti Vytauto ir Aleksandro itinerarius²⁴⁹. Nors tarp jų yra šešiasdešimt dviejų metų tarpsnis, manytina tarp jų nėra sąryšio, bet, regis,

²⁴⁴ Žr.: J. Purc, *Itinerarium Witolda Wielkiego Księcia Litwy (17 lutego 1370 roku – 27 października 1430 roku)*, in: *Zeszyty naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Historia*, 1971, z. 11, nr. 74, s. 71 – 115 (Toliau - J. Purc, *Itinerarium Witolda Wielkiego Księcia Litwy*); M. Neuman, K. Pietkiewicz, *Lietuvos Didžiojo Kunigaikščio ir Lenkijos Karaliaus Aleksandro Jogailaičio Itinerariumas 1492 m. birželis – 1506 m. rugpjūtis* (vertė – E. Rimša, G. Vaskela), in: *Lietuvos istorijos metraštis*, Vilnius, 1995, p. 154 – 240 (Toliau - M. Neuman, K. Pietkiewicz, *Lietuvos Didžiojo Kunigaikščio ir Lenkijos Karaliaus Aleksandro Jogailaičio Itinerariumas*). Be jų yra sudaryti Jogailos ir Kazimiero itinerarijai, tačiau šio skyriaus tyrimui jie nenaudingi, nes šie valdovai beveik visą laiką rezidavo Lenkijoje.

²⁴⁵ P. Riché, *La vie quotidienne dans l'empire Carolingien*, Paris, 1989, p. 25.

²⁴⁶ Žr.: *Ibid.*, p. 27.

²⁴⁷ Žr.: *Ibid.*, p. 29 – 30, 32 – 34.

²⁴⁸ A. Boureau, *Le Roi, Les lieux de mémoire. III Les France*, p. 792. Taip pat žr.: D. Nordman, *Des limites d'État aux frontières nationales, Les lieux de mémoire. II Le Nation*, p. 39 – 43.

²⁴⁹ Vytauto valdymas istorijoje vertintinas, kaip valstybės institucionalizavimo ir reformų laikas. Nors jo laikais formavosi rezidentinis valdymas (pagrindinės – Vilnius, Trakai, Luckas, Gardinas, Kaunas), bet dar valdyta keliaujant. Žr. plačiau: R. Petrauskas, *Ankstyvosios valstybės*, p. 27.

duomenų palyginimas aiškiau rodys valdymo pokyčius bei išryškins pagrindinius LDK valdžios centrus, politinių atramos taškų svarbą.

Vakarų istoriografijoje kalbama, jog bažnytinė administracijos sistema buvo reikšmingas valstybės stabilizavimo veiksnys. Viduramžiais greta valstybės žygiavo ir religija (katalikiškas krikštas), tad valstybinis mąstymas nebuvo įmanomas be religijos. Pasak Le Goffo daugelis Viduramžių valstybės niuansų buvo perimta iš Biblijos ir pritaikyta valstybės idėjos kūrime, kad ir karaliaus institutas bei karalystės idėja buvo reabilituota iš Biblijos²⁵⁰.

LDK kaimynystėje buvo Vokiečių ordinas, kurios valstybės aparato kūrimas didele dalimi buvo įtakotas bažnytinės organizacijos²⁵¹. Antai Juozas Stakauskas pastebi, jog Ordinas į Lietuvos valstybės vidaus reikalus siekė kištis per bažnytinės administracijos kūrimą²⁵². Todėl darytina prielaida, jog Lietuvos valdovų rankose bažnyčių fundavimas buvo ne vien dvasingumo kėlimo, bet ir politinis veiksnys stiprinantis valstybės teritorijos centrus. Antai ir LDK sprendžiant Žemaitijos priklausomumo klausimą, pirmiau 1417 m. pakrikštijami žemaičiai, įkuriant Medininkų vyskupiją²⁵³, o po to šį faktą Vytautas naudoja politinių tikslų siekime. Kaip nurodo Boureau, Viduramžių Europoje valdovas buvo mediatorius tarp gyventojų ir Bažnyčios²⁵⁴.

Bažnyčia „nešė“ valstybei teritorinės administracijos tinklą. Pasak Guené²⁵⁵, Karolingų valstybė buvo pasidalinusi pagal susiklosčiusią vietos žemėvaldos struktūrą. Formuojantis bažnytinei sistemai, parapijų ir diecezijų ribos sutapo su dalimi žemvaldžių žemių ribomis. Hierarchizuotos bažnytinės organizacijos diegimas buvo pirma šalies teritorijos administracinės struktūros tinklas.

Šalia Lietuvos valdovų itinerarijų, bažnyčių fundavimų lyginimo²⁵⁶ galima pridėti turimus LDK pareigybių sistemos sklaidos valstybėje duomenis²⁵⁷. Pareigūnai yra

²⁵⁰ A. Burguière, J. Revel, *Histoire de la France*, p. 31.

²⁵¹ Žr. pl.: H. Boockmann, *Vokiečių ordinas*, p. 152 - 165.

²⁵² Žr. pl.: J. Stakauskas, *Lietuva ir Vakarų Europa XIII amžiuje*, Vilnius, 2004 (antras laidimas), p.99 – 124.

²⁵³ Dokumentas: CEV, s. 393 – 394, 1417 m.

²⁵⁴ A. Boureau, *Le Roi, Les lieux de mémoire. III Les France*, p. 805. taip pat apie tai žr.: A. Guéry, *L'État*, in: *Ibid*, p. 825 - 829.

²⁵⁵ B. Guené, *Des limites féodales aux frontières politiques, Les lieux de mémoire. II Le Nation*, p. 11.

²⁵⁶ LDK bažnyčių fundavimų duomenys: M. Paknys, *Šventieji vyrai, šventos moterys. Šventųjų gerbimas LDK XV – XVIII a.*, Vilnius, 2005, p. 58 – 70; B. Kumor, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės seniausiųjų bažnyčių patronacijos (iki 1430)*, in: V. Dolinskas, *Lietuvos krikščionėjimas Vidurio Europos kontekste*, Vilnius, 2005, p. 223 – 228.

²⁵⁷ Istorikas Rimvydas Petrauskas, išanalizavęs Lietuvos diduomenės, valstybės pareigybių sistemos klostimąsi XIV a. pab. – XV a., pateikia 1378 – 1492 m. LDK pareigūnų sąrašą. Žr.: R. Petrauskas, *Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje – XV a. Sudėtis – Struktūra – Valdžia*, Vilnius, 2003, p. 310 – 329.

valstybės, valdovo galios reiškėjai. Tad sklaida valstybėje rodytų stiprios valdžios centrų pasiskirstymą teritorijoje.

Ši duomenų lyginimą apsunkina: LDK valdovų itinerarijai yra labai fragmentiški, kai kuriais metais minimi tik kelios valdovo suteiktų dokumentų vietos; nėra nuosekliai sudarytų valdovų, valdžiausių vienas po kito, maršrutai (naudojami tik du); LDK daugiakonfesinė valstybė, kurioje katalikybė neturėjo tokios reikšmės kaip Vakarų Europoje; Lietuvos valstybės raidos specifika ir kt. Tačiau nepaisant to yra bandoma „prakalbinti“ duomenis juos lyginant ir bandant išvelgti koreliacijas²⁵⁸.

Šiuo atveju kriterijai yra: valdovų itenerarijai, LDK pareigybių sistemos XIV – XVI a. sklaida valstybėje, bažnyčių fundacijos LDK duomenys. Lyginimas, gautos koreliacijos, gali rodyti LDK centrų, su apylinkėmis, ir jose valdovo valdžios tvirtumo santykį. Tyrimo chronologija: 1387 (pirma bažnyčių fundacija) – 1506 m. (Aleksandro valdymo pabaiga).

Vytauto ir Aleksandro laikų svarbiausi valstybės centrai*.

Vytauto laikų svarbiausi šalies centrai, pagal itinerarijus:**

Brestas: 1409, 1415, 1418, 1420, 1421, 1427 - 30 m.	
Daugai: 1415, 1420, 1428, 1430 m.	
Dubičiai: 1397, 1413, 1415, 1421, 1426 - 27, 1430 m.	P
Dubysa: 1395 – 96, 1403, 1405, 1407,	
Gardinas: 1397 – 98, 1403, 1409 - 16, 1418, 1424 - 30 m.,	P
Jurbarkas: 1392, 1394, 1403, 1429 m.	
Kaunas: 1396, 1398, 1401, 1404 - 05, 1407 – 09, 1411 – 16, 1418, 1424, 1427 – 30 m.	P
Kijevas: 1394, 1397, 1411, 1427 m.	P
Luckas: 1393, 1396, 1415, 1417, 1424, 1426 – 1427, 1429 m.	
Merkinė***: 1401, 1413, 1425, 1427 m.	
Medininkai: 1392, 1396, 1415, 1426, 1429 m.	P
Naugardukas: 1393, 1397, 1403, 1408 – 10, 1415 – 16, 1421 – 22, 1425, 1427 – 1429 m.	P
Smolenskas: 1395 – 96, 1401, 1404, 1408, 1411, 1427 – 28 m.	P
Trakai: 1399, 1409 – 13, 1415 – 18, 1420 – 23, 1425 – 1430 m.	P
Vilnius: 1392, 1394 – 95, 1397, 1400 – 1404, 1407 – 08, 1410,	P

²⁵⁸ Naudotinas „vieno panašumo“ arba „vieno skirtumo“ tyrimo metodas, kurį plačiai naudoja sociologai tyrinėjantys istorijos problemas. Šiuo atveju panašus tyrimo modelis. Žr.: Z. Norkus, Maxo Weberio „idealieji tipai“ ir šiuolaikinė istorijos ir socialinių mokslų filosofija, in: *Istorija. Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai*, Vilnius, 2002, t. 42, p. 42 – 48.

* Svarbiais centrais laikomi tie, kurie itinerarijuose minimi mažiausiai keturis metus nepriklausomai ar pamečiui, ar ne.

** Juodai išryškinta koreliacija, buvo centru tiek Vytauto, tiek Aleksandro laikais. P – centras, kuris minimas itinerarijuje ir to valdovo valdymo metais centre buvo valstybės pareigūnas/ai, nepriklausomai nuo pareigybės rango.

*** Merkinė buvo svarbi valdovo medžioklių vieta. Todėl ją laikyti centru galima tik sąlyginai.

1412, 1414 – 18, 1422 – 1424, 1426 – 27, 1430 m.
 Varniai: 1413 – 14, 1416, 1418, 1420 – 21, 1423 – 25, 1427, 1430 m.
 Viso 16 centrų.

**Aleksandro Jogailaičio laikų svarbiausi šalies centrai,
 pagal itinerarijus:**

Berštai: 1493, 1496, 1498 – 99 m.	
Bielskas: 1496, 1500 – 01, 1503, 1505 m.	P
Brestas: 1494, 1496, 1499, 1500, 1502, 1505 – 06 m.	
Eišiškės: 1494, 1496, 1503, 1506 m.	P
Gardinas: 1492 – 98, 1500 - 01, 1503, 1505 m.	P
Kamenecas: 1494, 1497, 1502, 1506 m.	
Melnikas: 1500 – 01, 1503, 1505 m.	
Merkinė: 1494 – 96, 1498, 1501, 1503 m.	P
Naugardukas: 1492, 1497, 1499, 1502 m.	P
Trakai: 1492 - 96, 1498, 1501 m.	P
Vilnius: 1492 – 94, 1496 - 1503, 1506 m.	P
Viso 11 centrų.	

Koreliuoja: Brestas, Gardinas, Merkinė, Naugardukas, Trakai, Vilnius. Teigtina, jog tai buvo nuolatiniai LDK valdžios centrai. Vytauto laikais Naugarduke Trakuose, Vilniuje buvo pareigūnai, o Aleksandro laikais kartu su šiais centrais dar buvo pareigūnai Breste, Gardine, Merkinėje. Teigtina jog tai buvo svarbiausi Vytauto ir Aleksandro laikų LDK centrai išsidėstę „Tikrosios Lietuvos“ dalyje.

**LDK bažnyčių fundacijų, valdovų itinerarijų,
 pareigybių lokalizacijos komparatyvistika:**

Fundacijos	Min. Vyt. itin.	Min. Aleks. itin.	Pareig.
Breslauja: 1407, 1423, 1500	V	A	P
Eišiškės: XV a. pab,	V	A	P
Gardinas: 1430	V	A	P
Kaunas: 1418, 1430, XV a.pr., XV a. pab., XV a. p	V	A	P
Kernavė: 1430	V		P
Krėva: 1387	V		P
Lyda: 1397	V	A	P 1432 m.
Maišiagala: 1387	V		P 1432 m.
Medininkai: 1387	V		P
Molodečnas: XV a. pab.	V	A	
Niestanovičiai: 1497	V	A	
Obolcai: 1398	V	A	
Punia: XV a. pab.		A	P 1469 m.
Slonimas: 1492	V	A	P
Trakai: 1400, 1409, 1497	V	A	P
Veliuona: 1418, 1421	V		P
Vilnius: 1387, 1390, 1392, 1418, 1430, 1441, 1467	V	A	P
Vitebskas: XV a. 2 pus.		A	P iki 1485 m.
Volkoviskas: 1430	V	A	P nuo 1440m.

V – Vytautas, A – Aleksandras, P – minima pareigybė.

Viso 19 vietovių.

Vytauto laikų koreliacijos: Breslauja, Gardinas, Kaunas, Kernavė, Krėva, Lyda, Maišiagala, Medininkai, Trakai, Veliuona, Vilnius.

Aleksandro laikų koreliacijos: Breslauja, Eišiškės, Gardinas, Kaunas, Lyda, Punia, Slonimas, Trakai, Vilnius, Vitebskas, Volkoviskas. Tad matyti, kad Vytauto laikų centrai, kaip Kernavė, Krėva, Maišiagala, Medininkai praranda pirminę savo politinę reikšmę ir Aleksandro laikais jau matyti nauji: Punia, Slonimas, Valkoviskas. Taip atsitiko, nes stiprėjant ryšiams su Lenkija šie, paskutiniai minėti centrai, galėjo būti netoli kelių vedančių iš Vilniaus į Krokuvą.

Palyginimas rodo, jog pagrindiniai LDK valstybės centrais, pagal visus kriterijus, buvo: Breslauja, Gardinas, Kaunas, Lyda, Trakai, Vilnius, Volkoviskas. Tačiau prisiminus Vytauto ir Aleksandro itinerarijų palyginimą, vėl įnešama papildomas chaosas. Tačiau neturint kitos išeities, su tam tikrom išlygom, bendrai išskirtini šie pagrindiniai valstybės centrai: Breslauja, Brestas, Eišiškės, Gardinas, Kaunas, Kernavė, Krėva, Lyda, Merkinė, Maišiagala, Medininkai, Naugardukas, Punia, Slonimas, Trakai, Veliuona, Vilnius, Vitebskas, Volkoviskas. Vytauto ir Aleksandro laikais jie buvo nuolatiniai valstybės centrai,

Darytinios išvados, jog ši analizė išsamių atsakymų nepateikė. Pasirinktas svarstymo metodas pilnai nefunkcionuoja, nes nėra išsamios informacijos leidžiančios nuosekliai, lyginti, vertinti, teigti. Pasirinktų kriterijų koreliacijos mažos arba neišbaigtos (trūksta vieno ar kelių kriterijų). Lyginimas išsamių atsakymų nepateikė, pasirinktų kriterijų koreliacijos nenuoseklios. Duomenų analizės kryptys ir gauti rezultatai neretai tarpusavyje kertasi.

Gaunamas tik bendrinis sintetintas rezultatas – Vytauto ir Aleksandro laikų LDK valstybės centrai, pagal gautus rezultatus, buvo: Breslauja, Brestas, Eišiškės, Gardinas, Kaunas, Kernavė, Krėva, Lyda, Merkinė, Maišiagala, Medininkai, Naugardukas, Punia, Slonimas, Trakai, Veliuona, Vilnius, Vitebskas, Volkoviskas. Pasak analizės, Vytauto laikų centrai koncentravosi „Tikrojoje Lietuvoje“, Aleksandro laikais jau minimi centrai labiau nutolę į rytus ir pietus. Teigtina, kad pokyčius lėmė valstybės teritorinio tapimo procesas.

Atlikti išsamią gautų rezultatų interpretaciją trukdo pasirinkto tyrimo metodo („idealaus tipo“) sudėtingas pritaikymas, kurį suponavo išsamių duomenų stoka. Todėl šio skyriaus rezultatai pateikia galimų tolimesnių tyrimų gaires.

Išvados

1. Lietuvos valstybės teritorinį tapsmą rodo delimitacinių procesų intensyvumas, kurio chronologija yra XIV – XVI a. Delimitaciniai procesai buvo kaimyninių valstybių teritorinių interesų sankirtų ir teritorinių konfliktų sprendimų išdava.
2. Lietuvos valdovo domenas buvo valstybės teritorinio tapsmo pagrindas. Gedimino laikais formavosi valdovo „regalijos“. Ankščiausiai realizuotos regalijos Lietuvoje buvo pilių statymo ir „niekieno“ žemės regalijos. Gedimino laikais atsirado vienalytės valstybės teritorijos sampratos užuomazgos. Valstybėje prasidėjo vidinės kolonizacijos procesas – besiformuojančios teritorinės valdžios pagrindu.
3. Viduramžių valstybės teritoriją sudarė aktyvios – apgyvendintos ir pasyvios – neapgyvendintos zonos. XIII a. Lietuva buvo menkai apgyvendinta, todėl didelę teritorijos dalį sudarė dykros, pelkės ir kt. Vokiečių valdomų gyvenamų žemių ribų aprašymai, rodo, jog aktyviosios zonos nesiribodavo su kitomis kaimyninėmis gyvenvietėmis, neminimi jokie kaimynai su kuriais turėti kontaktai.
4. Apgyvendintos teritorijos, nors ir ne visos, turėjo centrus. Lietuvoje centrų reikšmė išryškėjo XIV a. 1 pus., kai ėmė formuotis valdovo pilių ir kiemų organizacija. Gynybiniai - strateginiai centrai dažnai statyti pasienyje. Valdovas siekė užtikrinti taiką savo žemėse. XIV a. atsiranda mūrinės pilys. Pasienių tvirtovės turėjo karių įgulas saugančias ankstyvosios Lietuvos valstybės teritorijos „senasis sienas“, kurios buvo pirmos Lietuvos valstybės teritorijos gairės.
5. Ankstyvosios LDK valdymas buvo paremtas valdovo kelionėmis. Ilgainiui atsirado valdovo vizituojamų centrų prioritetai, kuriose užsibūta ilgiau. Didžiojo kunigaikščio „sostinės“ samprata pirmą kartą išryškėjo Gedimino valdymo metais, bet taip vertinti faktą galima tik su išlygom.
6. XIV a. ir XV a. 1 pus. delimitacinių aktų visuma rodo tarp Lietuvos ir Ordino valstybių vykusį pirminį teritorijų „dalybų“ procesą. LDK teritoriją sudarė skirtingo statuso žemės įėjusios į bendrą valstybės teritorijos sąstatą: a.) valstybės pagrindas – Lietuvos valdovo domenas ir su juo tvirtai susaistytos aplinkinės teritorijos; b.) antrinės reikšmės teritorijos į kurias valdovas jautėsi realiu pretendentu, su jomis buvo etniniai saitai, bet jų sąryšis su domenu nestiprus, iškilus reikalui valdovas galėjo nesunkiai jų atsisakyti; c.) trečios kategorijos teritorijos valdovui tiek artimos, kiek jos buvo politiškai, strategiškai, ekonomiškai naudingos bei pavaldžios, su jomis nėra etninių saitų (arba jie labai silpni), jos gali būti neapgyvendintos.

7. Periferines teritorijas siekdavo apglėbti galingos konkurencingos politinės jėgos. Vakaruose tokios buvo LDK ir Ordinas, rytuose LDK ir Maskva bei turkų ir totorių valstybės. Delimitaciniai procesai buvo būtinų tarpvalstybinių teritorijų „dalybų“ išdava. Teritoriniai klausimai spręsti: a.) tarpvalstybinėmis sutartimis įteisinant „senas žemių sienas“, jų „teisingumas“ pagrindžiamas kolektyvine atmintimi ir b.) kariniais susidūrimais, kai sienos nustatomos jas nutiesiant naujai.

8. Neesant tarpvalstybinių teritorinių ginčų su kaimynine Lenkija, pirmos sienos nustatytos tada, kai išibėgėjusi vidinė kolonizacija pasiekė valstybių sienas ir pradėjo jas modifikuoti, todėl delimitaciniai procesai išreiškė šio proceso „suvaldymo“ galimybę.

9. Lietuvos teritorialumo tapsmas prasidėjo vakarinėje LDK dalyje. Jį įtakėjo Vokiečių ordino valstybės kaiminystė. Vienuoliai čia atsinešė teritorinės valstybės idėją. Vykde įsitvirtinimo teritorijoje politika, kolonizavo teritorijas, tvirtai administravo, dokumentuodavo žemes.

10. Ordinui vystant valstybės teritorializacijos programą, buvo būtina nustatyti sienas su kaimyninėmis valstybėmis, o kartu ir su LDK. Todėl vokiečių siekis nustatyti sienas su Lietuva buvo teritorinės valstybės idėjos primetimas Lietuvos valdančiajam sluoksniui, kuris dar nesuvokė valstybės teritorializacijos tapsmo svarbos. Tai lėmė neišvengiami Lietuvos teritoriniai konfliktai su Ordinu.

11. 1358 m. buvo sudaryta pirma LDK sienų nustatymo sutartis su Mazovija. Delimitacijos tikslas buvo Mazovijos gyventojų apsauga nuo pasikartojančių lietuvių plėšiamųjų antpuolių. Tai laikytina LDK teritorializacijos pradžia. Tačiau, regis, LDK valdovai bei Mazovijos kunigaikštis šios limitacijos nevertino, kaip valstybių teritorialumo tapsmo. Todel tai tik epizodas.

12. Vytauto valdymo metais įvyko LDK valstybės limitacinių procesų bumas, išreiškiantis vakarinės LDK teritorijos dalies teritorinį tapsmą. 1398 m. pirmą kartą nustatyta siena tarp LDK ir Žemaitijos, kaip Ordino dalies. Delimitacija išreiškė ne tik gynybinį – apsauginį limitavimą, bet skyrė dviejų valstybių politinius interesus.

13. 1420 m. Lietuvos ir Ordino limitavimas rodo, jog sprendžiant teritorinius klausimus pirmiaelis buvo apgyvendintų - aktyviųjų zonų dalybos. Limitacijoje pirmą kartą buvo nustatyta „nauja“ LDK ir Ordino siena, besidriekusi ne gentinių ribų pagrindu. Taip pat ši siena buvo pirmą kartą matuota „myliomis“. Matuota siekiant griežtai atskirti gyvenamas teritorija. Matų panaudojimas išreiškė ne tiek „tikslumo“, kiek saugumo dalykus. Tokia pati limitavimo tipologija matoma ir 1422 m. LDK ir Ordino sienų nustatyme, dalis įteisintos valstybių sienos atitiko „senas“ gentinės ribas.

- 14.** 1426 m. LDK ir Livonijos limitaciniame procese pirmą kartą minimi žmonių sukurti sienų ženklai, „nauji“ pasieniai bei keliai. Tikėtina, kad šiuo metu, dalyje valstybės teritorijų, vidinė kolonizacija buvo išplitusi į žemes per kurias driekėsi valstybės siena.
- 15.** Vytauto laikais nustačius vakarines valstybės sienas atsirado galimybė pereiti prie šalies teritorijos sienų tobulinimo etapo, taip pat valstybės politinės organizacijos ir teritorijos sąryšio (įsitvirtinimo) stiprinimo.
- 16.** XV a. 1 pus. kilo vakarinės LDK dalies sienų atnaujinimo – taisymo etapas. Šio reiškinio iniciatorius buvo Ordinas. Kiekvienas atnaujinimas reiškė valstybių santykių pagerinimą bei pakartotinį taikos atnaujinimą.
- 17.** XV a. 2 pus. žinoma tik viena 1473 m. Lietuvos ir Livonijos limitacija. Dokumentas rodo vidinė kolonizacija plėtros požymius, nes ištobulėja sienos ženklinimas, minimos pasienio gyvenvietės, keliai, dirbtiniai ženklai.
- 18.** 1473 m. - XVI a. 3 deš. yra LDK vakarinės dalies limitacinių procesų „pertrauka“. Taip atsitiko, nes Lietuva ir Ordinas jau turėjo suderintas politines sienas. Tuo tarpu XVI a. prasidėjęs kitas sienų atnaujinimo procesas buvo salygotas išibėgėjusio vidinės kolonizacijos, kuri pasiekė LDK sienas. Įvykdavo pasienių gyventojų susidūrimai, ginčai „stumdydavę“ valstybių teritorijų sienas. Tad XVI a. LDK vakarinės dalies renovacinė limitacija buvo nulemta vidinės kolonizacijos „suvaldymo“.
- 19.** XVI a. Lietuvos valdančiajam sluoksniui buvo svarbios pasienių teritorijos, nes žemė, gyventojai, jų produkcija nešė pelną. Atsirando suvokimas, jog svarbus kiekvienas žemės ruožas, nes žemė įgavo didelę vertę. Tai suponavo ekonominius faktorius.
- 20.** XVI a. vakarinės LDK teritorijos sienų sutarčių skaičius išaugo ir tęsė XV a. prasidėjusį sienų atnaujinimo procesą. Sienos atnaujintos remiantis „teisingomis“ Vytauto laikų sienomis. XVI a. valstybės limitacines linijas sudarė pasienio kaimų „grandys“. Valstybės siena atitiko įvairių socialinių sluoksnių privačių asmenų žemių ribas. Tai rodo valstybės teritorijos įsisavinimo bei teritorialumo laipsnį.
- 21.** 1545 m. atnaujinant Lietuvos ir Prūsijos sieną buvo kurti papildomi dirbtiniai ženklai. Vienas jų akivaizdžiai išreiškė valstybės sienos sampratą. Tai buvo mūrinis stulpas su valstybių heraldika ir įrašais, jog tai valstybes skirianti linija. XVI a. vid. jau egzistuoja valstybės teritorijos samprata.
- 22.** XVI a. vakarinės LDK dalies delimitacinių sienų linijų požymiai: apgyvendintas pasienis, linijinė siena, ištobulintas ženklinimas, valstybės teritorijos idėjos susiformavimas.

23. XV a. pab. – XVI a. rytinėje LDK teritorijos dalyje prasidėjo teritorializacijos procesas. Šios dalies teritorinis tapsmas turi daug bendrų sąlyčio taškų su vakarinės LDK dalies teritorializacija. Išskirtinis šios dalies teritorializacijos proceso bruožas tas, jog rusėniškuose kraštuose egzistavo išlikęs „senasis“ teritorinis pasidalinimas. Rusėniškos teritorijos egzistavo, kaip tam tikri teritoriniai – politiniai vienetai.

24. Vytauto laikais buvo žinomos sienos su kaimyninėmis rusėnų žemėmis, nustatytos „senujų“ gentinių ribų pagrindu. Šioje LDK dalyje, egzistuojant konkretiems teritoriniams vienetais, susiklostė aplinkybės, jog teritorializacija vyko teisinių susitarimų su aneksais dėka. Privilegijos buvo dokumentai saistę „Tikrąją Lietuvą“ su aneksais. Abi pusės buvo priklausomos viena nuo kitos.

25. XV a. kylanti galinga Maskvos valstybė siekė revindikuoti LDK rusėniškas žemes. Todėl rytinėje LDK dalyje vyko aneksų, kaip teritorinių vienetų, persiskirstymas. Tai buvo teritorinių vienetų atpešimai ir prijungimai, o ne pasyvių periferinių zonų - teritorijų, išspraudusių tarp dviejų kaimyninių politinių jėgų, palaipsninis įsisavinimas.

26. LDK ir Maskvos valstybių delimitacinės linijos minimos 1496 m. akte, aptariant abiejų šalių pasienio gyventojų saugumo problemas, siekiant nustatyti aiškias sienas atitinkančias „senąsias“ ribas. Lietuvos sienų nustatymas su Maskva, kaip ir su Ordinu, buvo karinio konflikto išdava.

27. 1503 m. nustatyta LDK ir Maskvos siena. Pasidalinti centrai su aplink juos esančiais ir jiems priklausančiais valsčiais, o valstybių limitacinės linijos atitiko apgyvendintų teritorijų ribas. Tokia pati limitacijos tipologija su Maskva buvo 1526, 1537, 1548 m. sudarant taiką su LDK.

28. Kaip vakarinėje, taip ir rytinėje LDK dalyje XVI a. valstybių limitacija buvo įtakota vidinės kolonizacijos „suvaldymo“, o valstybių sienas atitiko pasienių kaimų „grandys“, jų ribos.

29. Didžiąja dalimi rytinės LDK dalies teritorinis tapsmas buvo nulemtas santykių derinimo su Maskva, o valstybės sienos driekėsi „senosiomis“ rusėniškų žemių ribomis. Tačiau be šio atvejo, rytinėje LDK dalyje, XVI a. 5 deš. buvo nustatytos Lietuvos ir Turkijos sienos.

30. Limitacija su Turkijos valstybe buvo nulemta išsilaikiusios „senosios“ teritorinės santvarkos bei vykstančios vidinės kolonizacijos. Sienos driekėsi „senomis“ žemių ribomis. Po kelių metų valstybių siena buvo atnaujinta.

31. Taip pat žinoma vienlaikė XVI a. vid. limitacinė sutartis tarp LDK ir Krymo totorių valstybės, kurios nustatymo tipologija tokia pat, kaip su Turkija.

32. XVI a. vid. LDK valstybės teritorializacija reiškėsi ne tik arti valstybės branduolio, bet ir atokiose valstybės dalyse. Tai rodo valstybės valdančiojo sluoksnio politinio – valstybinio mentaliteto brandą bei egzistuojančią teritorinės valstybės sampratą.

33. Taikant koreliacinį „idealaus atvejo“ tyrimo metodą siekta nustatyti Vytauto ir Aleksandro laikais egzistavusius pagrindinius valstybės centrus. Tai atlikta lyginant a.) minėtų valdovų itinerarijus, b.) LDK bažnyčių fundavimų lokalizaciją, c.) valstybės pareigybių sklaidos valstybėje lokalizaciją.

34. Sintetintas rezultatas rodo, jog Vytauto ir Aleksandro laikais LDK valstybės centrai buvo: Breslauja, Brestas, Eišiškės, Gardinas, Kaunas, Kernavė, Krėva, Lyda, Merkinė, Maišiagala, Medininkai, Naugardukas, Punia, Slonimas, Trakai, Veliuona, Vilnius, Vitebskas, Volkoviskas.

35. Pasak analizės, Vytauto laikų centrai koncentravosi „Tikrojoje Lietuvoje“. Aleksandro laikais minimi valstybės centrai yra labiau išsidėstę valstybės pietrytinėje dalyje, nes jie buvo tarp Vilniaus ir Krokuvo. Tarp dviejų svarbiausių Lietuvos ir Lenkijos valstybių centrų.

36. Pasirinktas tyrimo metodas galimas, kaip „idealusis tipas“, tačiau šioje analizėje jis „idealiuotu tipu“ nepritaikomas, nes trūksta išsamios informacijos. Todėl analizės rezultatai pateikia galimų tolimesnių tyrimų gaires.

Šaltiniai

Archyviniai šaltiniai

Geheimes Staatsarchiv, Preußischer Kulturbesitz: Ordensbriefarchiv (OBA) 10789, 1451 m.; 27875, XV a. 3 deš.; 27894 XV a. 3 deš.

Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas: F. Lietuvos Metrika, 560 knyga, l. 1 – 18, 1542 m.

Rusijos Valstybinis Senujų Aktų Archyvas: F. 389 (Lietuvos Metrika), s.v. 231, 1540 – 1543 m. Dokumentų eiliškumo numeriai: 71, 72, 251, 1540 – 1543 m.

Publikuoti šaltiniai

Chartularium Lithuaniae res gestas magni dycis Gedeminne illustrans. Gedimino laiškai, sud. Stephen C. Rowell, Vilnius, 2003.

Codex diplomaticus Lithuaniae, Vratislaviae, ed. Edward Raczyński, 1845.

Codex Diplomaticus Prussicus, Königsberg, hrsg. Johannes Voigt, 1848, Bd. 3.

Codex Diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatum Litvaniae, ed. Maciej Dogiel, Vilnae, 1759, t. 5.

Codex epistolaris Vitoldi magni duci Lithuania (1376 - 1430), ed. Antoni Prochaska, Cracoviae, 1882, t. 6.

Kodeks dyplomatyczny księstwa Mazowieckiego, Warszawa, 1863.

Lietuvos Metrika:

Užrašymų 5 kn. (1427 - 1506), sud. Egidijus Banionis, Vilnius, 1993;

Užrašymų 8 kn. (1499 - 1514), sud. Antanas Baliulis, Romualdas Firkovičius, Darius Antanavičius, Vilnius, 1995;

Užrašymų 15 kn.(1528 - 1538), sud. Artūras Dubonis, Vilnius, 2002.

Limites Regni Poloniae et Magni Ducatum Litvaniae, ed. Maciej Dogiel, Vilno, 1758.

Liv,- Est- und Curländisches Urkurdenbuch, hrsg. Friedrihe Georg von Bunge, Reval, 1853, Bd. 1; Reval, 1855, Bd 2; Reval, 1859, Bd. 4; Riga, 1867, Bd. 5; Riga, Moskau, 1881, Bd. 7; Riga, Moskau, 1884, Bd. 8.

Nowy kodeks dyplomatyczny Mazowsza, cz. 3, wyd. Irena Sułkowska-Kuraś i Stanisław Kuraś, Warszawa, 2000.

Pirmasis Lietuvos Statutas, Vilnius, 1991, D. 1.

Prūsijos žemės kronika, vertė Leonas Valkūnas, Vilnius, 1985.

Scriptores Rerum Prussicarum, hrsg. Theodor Hirsch, Max Töppen, Ernst Strehlke, Leipzig, 1861, III, 2.

Volumina Legum, Peterburg, 1859, t. 1.

Wojtkowiak Zbysław, Delimitacja Litewsko Kurlandzka z 1584 roku, in: *Litvano Slavica Posnaniensia*, Poznań, 1989, t. 3. s. 270 – 274.

Акты, относящиеся к истории Западной России (1340 - 1506), С. – Петербург, 1846.

Архивъ Юго – Западной Россіи, часть восьмая, т. 1, Кіевъ, 1893.

Археографический сборник документов относящихся к истории Северозападной Руси, Вильна, 1867, т. 1.

Литовская Метрика. 7 книга публичныхъ дель, Русская Историческая Библиотека, Юрьевъ, 1914, т. 30.

Метрика Великаго Княжства Литовскаго. (1545-1572), Книги посолская, Москва, 1843.

Literatūra

Ancel Jacques, Géographie des frontières, Paris, 1938.

Ancel Jacques, Géographie politique, Paris, 1933.

Bardach Juliusz, Le formalion et les structures de l'état Polonais du X jusqu'au XIIe siècle, Spoleto, 1983.

Berand Nora, Defens de la Chretiente et naissaince d'un identite Hongrie, Pologne et peninsele Iberique au Moyn Âge, in: *Annales HSS*, septembre - octobre, 2003, No. 5, p. 1009 - 1027.

Bielinienė Aldona, Lietuva žemėlapiuose, Vilnius, 2002.

Boockmann Hartmut, Vokiečių ordinas. Dvylika jo istorijos skyrių, Vilnius, 2003.

Boureau Alain, Le Roi, in: *Les lieux de mémoire. III Les France. De L'archive à l'emblème* (red. P.Nora), Paris, 1992, p. 785 – 817.

- Braudel Fernand, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe – XVIIIe siècle. Le temps du monde*, Paris, 1979, t. 3.
- Braudel Fernand, *L'Identité de la France. Espace et histoire*, Paris, 1990.
- Brunhes Jean, Vallaux Camille, *La Géographie de l'histoire*, Paris, 1921.
- Bumblauskas Alfredas, *Senosios Lietuvos istorija 1009 – 1795 m.*, Vilnius, 2005.
- Burguiè André, Revel Jaques, *Histoire de la France. La longue durée de l'État*, Paris, 2000.
- Chomskis Vaclovas, *1613 m. Lietuvos žemėlapis. Jo analizė ir vertinimas Lietuvos kartografinio vaizdo raidoje*, Vilnius, 2004.
- Dictionnaire culturel en langue française. Sous la direction d'Alain Rey, Paris, 2005, t. 2.
- Dolinskas Vydas, *Lietuvos krikščionėjimas Vidurio Europos kontekste*, Vilnius, 2005.
- Duby Georges, *Mâle Moyen age de l'amour et autres essais*, Flammarion, 1988.
- Duby Georges, Mandrou R., *Histoire de la Civilisation Française. Moyen age – XVIe siècle*, Paris, 1972, t. 1.
- Dubonis Artūras, *Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai*, Vilnius, 1998.
- Dupont – Ferrier Gustave, *La formation l'État Français et l'unité française*, Paris, 1934.
- Dziubiński Andrzej, *La province Turque d'Aqkerman – nouveau facteur politique et économique sur les confins méridionaux de l'Etat Polono – Lituanien au XVI siècle*, in: *Revue Roumaine d'histoire*, Bucarest, 1996, t. 35, No. 34, p. 137 - 148.
- Europos mentaliteto istorija, Vilnius, 1998.
- Fennell Johan L. I., *The Emergence of Moscow 1304 – 1359*, Berkeley and Los Angeles, 1968.
- Gaučas Petras, *Lietuvos istorijos atlasas*, Vilnius, 2001.
- Gauvand C., De Libera A., Zink M., *Dictionnaire du Moyen Âge*, Paris, 2002.
- Girininkas Algirdas, *Semėnas Valdas, XIII a. Rėkučių gynybinis įrenginys*, in: *Kultūros paminklai*, Vilnius, 1995, D. 2, p. 31 - 33.
- Gudavičius Edvardas, *Ar pasistūmėta sovietinėje istoriografijoje po Henriko Łowmiańskio „Studijų apie Lietuvos valstybės visuomenės genezę“*, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 1998, t. 5, p. 7 – 21.
- Gudavičius Edvardas, *Mindaugas*, Vilnius, 1998.
- Gudavičius Edvardas, *The Ruthenians*, in: *The Peoples of Grand Duchy of Lithuania*, Vilnius, 2002, p. 45 – 56.
- Gudavičius Edvardas, *Žymenys ir ženklai Lietuvoje XII – XX a.*, Vilnius, 1980.

- Gudavičius Edvardas, Žvėryno akmuo, in: *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai*, A serija, t. 3 (64), Vilnius, 1978, p. 86 - 89.
- Guenée Bernard, Des limites féodales aux frontières politiques, in: *Les lieux de mémoire. II Le Nation* (red. P.Nora), Paris, 1986, p. 11 – 33.
- Guéry Alain, L'État, in: *Les lieux de mémoire. III Les France. De L'archive à l'emblème* (red. P.Nora), Paris, 1992, p. 819 – 867.
- Halecki Oskar, Litwa, Ruś, Żmudz jako części składowe Wielkiego Księstwa Litewskiego, Kraków, 1916.
- Ivinskis Zenonas, Kovos bruožai dėl Žemaičių ir jų sienų, in: *Athenaeum*, Kaunas, 1936, t. 6, p. 54 - 117.
- Ivinskis Zenonas, Rinktiniai raštai, Roma, 1989, t. 3.
- Jablonskis Jonas, Istorija ir jos šaltiniai, Vilnius, 1979.
- Jakubowski Jan, Przykład znięności granic administracyjnych na Litwie w. w. XVI, in: *Ateneum Wileński*, t. 10, Wilna, 1935, s. 161 - 164.
- Kabeika Gintaras, Racionalioji rekonstrukcija ir filosofijos istoriografija, in: *Logos*, 2006, spalio – lapkritis, nr. 48, p. 196 – 206.
- Kołankowski Ludwik, Zygmunt August wielki książę Litwy do roku 1548, Lwow, 1913.
- Kuncevičius Albinas, Lietuvos Viduramžių archeologija, Vilnius, 2005.
- Łowmiański Henrik, Studja nad początkami społeczeństwa i państwa Litewskiego, Wilno, 1931 - 1932, t. 1 – 2.
- Machovenko Jevgenij, Nelietuviškų žemių teisinė padėtis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (XIV – XVIII a.), Vilnius, 1999.
- Maksimaitienė Ona, Lietuvos istorinės geografijos ir kartografijos bruožai, Vilnius, 1990.
- Matulaitis Romas, Istoriniai akmenys, Vilnius, 1990.
- Myśliwski Grzegorz, Powstanie i rozwój granicy liniowej na Mazowszu (XII pol. XVI w.), in: *Kwartalnik historyczny*, 1994, t. 3, s. 3 - 24.
- Neuman Macej, Pietkiewicz Krzysztof, Lietuvos Didžiojo Kunigaikščio ir Lenkijos Karaliaus Aleksandro Jogailaičio Itenerariumas 1492 m. birželis – 1506 m. rugpjūtis (vertė – E. Rimša, G. Vaskela), in: *Lietuvos istorijos metraštis*, Vilnius, 1995, p. 154 – 240.
- Nikžentaitis Alvydas, Nuo Daumanto iki Gedimino. Iki krikščioniškos Lietuvos Visuomenės bruožai. *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, t. 5, Klaipėda, 1996.
- Nordman Daniel, Des limites d'État aux frontières nationales, in: *Les lieux de mémoire. II Le Nation* (red. P. Nora), Paris, 1986, p. 34 - 61.

- Norkus Zenonas, Maxo Weberio „idealieji tipai“ ir šiuolaikinė istorijos ir socialinių mokslų filosofija, in: *Istorija. Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai*, Vilnius, 2002, t. 42, p. 42 – 48.
- Ochmański Jerzy, Lietuvių etninė siena nuo padermių epochos ligi XVI amžiaus, in: *Rytų Lietuva. Istorinių ir etnografinių studijų rinkinys*, sud. A. M. Budreckis, Chicago, 1980, t. 4, p. 121 – 211.
- Ochmański Jerzy, *Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki plemiennej do XVI wieku*, Poznań, 1981.
- Ochmanskis Jerzys, *Senoji Lietuva*, Vilnius, 1996.
- Paknys Mindaugas, *Šventieji vyrai, šventos moterys. Šventųjų gerbimas LDK XV – XVIII a.*, Vilnius, 2005.
- Pakštas Kazys, *Cukrus ir cukrinei augalai: istorinių, geografinių ir ekonominių atžvilgiu*, Kaunas, 1928.
- Pakštas Kazys, *Kame lietuviai galėtų dar kolonizuotis ?*, Kaunas, 1935.
- Pakštas Kazys, *Klimatas ir moralinės žmogaus pastangos*, Kaunas, 1929.
- Pakštas Kazys, *Kultūra. Civilizacija. Geopolitika*, sud. S. Gaižiūnas, Vilnius, 2003.
- Pakštas Kazys, *Lietuvių tautos plotai ir gyventojai*, in: *Lietuvių Enciklopedija*, Vilnius, 1990, t. 15 (II leidimas), p. 430 – 439.
- Petrauskas Rimvydas, *Ankstyvosios valstybės struktūros Lietuvoje XIII amžiuje – XV amžiaus pradžioje*, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2005, t. 16, p. 19 – 29.
- Petrauskas Rimvydas, *Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje – XV a. Sudėtis – Struktūra – Valdžia*, Vilnius, 2003.
- Petrauskas Rimvydas, *Viduramžiai*, in: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai*, Vilnius, 2001, p. 753 – 762.
- Pirenne Henri, *Histoire du Moyen Age. La civilization occidentale au Moyen age du XIe au milieu du XVe siècle*, Paris, 1933.
- Purc J., *Itinerarium Witolda Wielkiego Księcia Litwy (17 lutego 1370 roku – 27 października 1430 roku)*, in: *Zeszyty naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Historia*, 1971, z. 11, nr. 74, s. 71 – 115.
- Rajman Jerzi, „In confinio terrae.“ Definicija i metodologiczne aspekty badań nad średniowiecznym pograniczem, in: *Kwartalnik historyczny*, 2002, t. 1, s. 79 - 96.
- Riché Pierre, *La vie quotidienne dans l'empire Carolingien*, Paris, 1989.
- Rowell Stephen C., *Iš viduramžių ūkų kylanti Lietuva. Pagonių imperija Rytų ir Vidurio Europoje, 1295 – 1345*, Vilnius, 2001.

Santiano Benoît, Les problèmes monétaires au Moyen Âge, Paris, 1997. Prieiga internete: http://www.santiano.net/moyen_age/ma.pdf.

Stakauskas Juozapas, Lietuva ir Vakarų Europa XIII amžiuje, Vilnius, 2004 (antras laidimas).

Stanaitis Algirdas, Lietuvos istorinė geografija, Vilnius, D. 1 – 1999, D. 2 – 2002.

Šimėnas Vytautas, Vakarų Lietuvos tarpentinės teritorijos, in: *Aktualūs kultūros paminklų tyrinėjimų uždaviniai*, Vilnius, 1988, p. 41 – 47.

Varakauskas Rokas, Lietuvos ir Livonijos santykiai XIII – XVI a., Vilnius, 1982.

Wenskus Reinhart, Beobachtungen zur Veshältnis von Burgwall, Heiligtum und Siedlung im Gebiet der Prussen, in: *Studien zur europäischen Vor- und Frühgeschichte*, Neumünster, 1968.

Wenskus Reinhart, Das Ordensland Preussen als Territorialstaat des 14. Jahrhunderts, in: *Der deutsche Territorialstaat des 14. Jahrhunderts*, Sigmaringen, 1970, p. 347 – 382.

Wyślouch Seweryn, Rozwój granic i terytorjum powiatu Kobryńskiego do połowy XVI wieku, Wilno, 1930.

Zabiela Gintautas, Lietuvos medinės pilys, Vilnius, 1995.

Žulkus Vladas, Tarpentinės dykros ir mirusiųjų pasaulis baltų pasaulėžiūroje, in: *Vakarų baltų archeologija ir istorija*, Klaipėda, 1989, p.107 - 114.

Дзерновіч Алег, Выкарыстанне працэдурных нормаў I – га Статута Вялікага Княства Літоўскага пад час демаркацыі дзяржаўнай мяжы ВКЛ з Лівоніяй, in: *Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha. Sud. I. Valikonytė, L. Steponavičienė*, Vilnius, 2005, p. 243 - 248.

Крикун Микола, Адміністративно – територіальний устрій правобережної України в XV – XVIII ст., Київ, 1993.

Любавский К. Матвей, Областное деления и местно управление Литовско – Русского государства ко времени издания первого Литовского статута, Москва, 1893.

Любавский К. Матвей, Очерк истории Литовско – Русского государства до Люблинской унии включительно, Москва, 1915.

Вялікае Княства Літоўскае Энцыклапедыя ў двух тамах, Мінск, 2005.

Темушев Н. Виктр, Определение территории и границ средневекового государства, in: *Веснік Беларускага Дзяржаўнага Універсітэта*, Серыя 3, 2002, нр. 1, с. 21 – 26.

Якубовскій И., Земскіе привилеи Великаго Княжства Литовскаго, Вилна, 1903, с. 291 – 303.

Summary

The object of this research is to understand the territorialization process in the 14 - 16 centuries Grand Duches of Lithuania (GDL) and to find out the connect of the state territory and ruling class. Fis\rst of all, bared on historiography we will try to find out the common formation process of the territorial state in Middle age. This will help to choose other criterions.

In the second chapter GDL territorialization process is analized widely. The first stage in this process was determined by neighbour countries, such as Mazovia and the Teutonic Order. The Order, being aktiv territorial state, stimulated the interest of borders delimitation with GDL. The biggerst act of delimitation take part at the time of Great duke Vytautas. At the time of the latter rule the first Border between GDL and Order appears. In the third decade of the 15th century was passed to borde renovation process. The end of the process wan in 16 century. But, the border renovation process at the 16th century very intensive. It depend on inside colonization control. The collision of both borderland dwellers modiflicated state border.

In 1545 the border between GDL and Prussiae was established and the colomn with state coat of arm and inscription was made. It shows the concepsio of the state territory border.

In the 16th century state line border appears. It's traits: populated borderland; detailed border marking; borders have to correspond to all social classes land limits; borders should have state and political mening.

1536, 1548 the borders between GDL and Polland was formed. Limitation was inspired by the inside colonization control.

East GDL territorialization process coincided with Moscow state's rise and aim to get bock Ruthenianland. Although, the first agreement in this part were known from the Vytautas time. Territorialization process in the Est part is much incommon as in the West. But in this part, marking the border, importand place played "the old" territorial division. Marking state border (between Moscow state and GDL) they usually conformed with the old land part.

In the 16th century in the east part of GDL the delimitation process take part with the Turkey nad Tartar states. As the result of all these rprocesses GDL at the middle of the 16th century became a territorial state with clearely marked state boundaries.